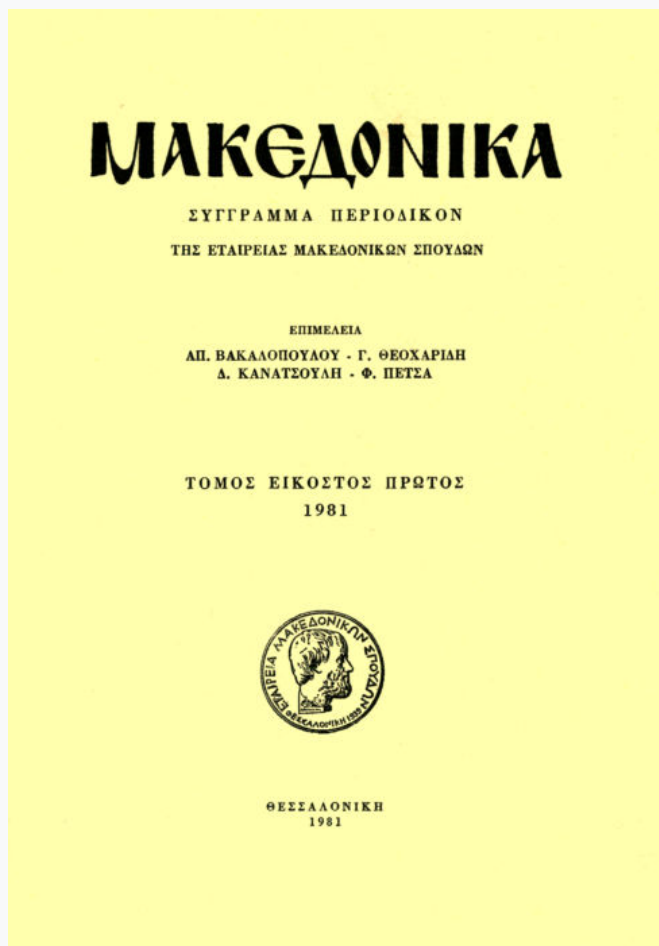

Μακεδονικά

Τόμ. 21, Αρ. 1 (1981)

Πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή του
πασαλίκιου Μοναστηριού στα μέσα του 19ου
αιώνα

Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.432](https://doi.org/10.12681/makedonika.432)

Copyright © 2014, Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βακαλόπουλος Κ. (1981). Πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή του πασαλίκιου Μοναστηριού στα μέσα του 19ου αιώνα. *Μακεδονικά*, 21(1), 168–200. <https://doi.org/10.12681/makedonika.432>

ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΠΑΣΑΛΙΚΙΟΥ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

1. Στη σειρά «Mémoires et Documents, Turquie» του 115ου τόμου των γαλλικών ἀρχείων σώζεται ἓνα πολύτιμο ἑκτενὲς ὑπόμνημα, τὸ ὁποῖο εἶναι γραμμένο στὶς 15 Αὐγούστου 1856 ἀπὸ τὸν Γάλλο πρόξενο τοῦ Μοναστηρίου Bellaigue de Bughas¹ καὶ ἀναφέρεται στὴν πολιτικὴ, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ δομὴ τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα². Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ περιέχει πολὺ ἐνδιαφέροντα καὶ ἄγνωστα μέχρι σήμερα στοιχεῖα γιὰ τὴ δημογραφικὴ κατάσταση τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου στὰ 1856, καθὼς καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ λειτουργία του. Τὴν ἀξία τοῦ χειρογράφου ἐπισήμανε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ δύο παλαιότερες μελέτες τοῦ ὁ Nikola Sotirovski³, ὁ ὁποῖος ἀναφέρθηκε περιληπτικὰ στὸ περιεχόμενο τῆς νέας ἀρχαιακῆς πηγῆς χωρὶς ὅμως νὰ ἔκμει-
ταλλευθεῖ γενικότερα τὸ πλούσιο ἀρχαιακὸ ὕλικό, ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο πιστεύω ὅτι ἡ ἀναλυτικὴ ἐξέταση καὶ ἐκτίμηση τῆς προσφορᾶς τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ θὰ συμβάλει σημαντικὰ στὴν πληρέστερη γνώση τῆς ἱστορικῆς δομῆς τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου τῆς Βορειοδυτικῆς Μείζονος Μακεδονίας στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, δηλαδὴ σὲ μιὰ ἐποχὴ, γιὰ τὴν ὁποία δὲν διαθέτουμε ἐπαρκεῖς πληροφορίες ἀπὸ ἄλλες πηγές. Μελετώντας προσεκτικὰ τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ ἀποκομίζει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Γάλλος πρόξενος, ὁ ὁποῖος πραγματοποιοῖσε μιὰ μεγάλη περιοδεΐα σ' ὁλόκληρο τὸ βορειοδυτικὸ μακεδονικὸ χῶρο καὶ συνέλεξε τὶς ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες τοῦ ὕστερα ἀπὸ ἐπιτόπιες ἑρευνες, πέτυχε τελικὰ ἀπό-

1. Nikola Sotirovski, Izveštaj francuskih konzula u Bitolju o jugozapadnoj Makedoniji u doba Krimskog rata, «Jugoslovenski Istoričeski Časopis» 8(1969) 110-111.

2. AMAE (=Archives du Ministère des Affaires Etrangères), Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, 24, ff. 72-133. Πρβλ. καὶ τοῦ B. G. Spiridonakis, Empire Ottoman. Inventaire des Mémoires et Documents aux Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France, Thessaloniki 1973, σ. 320.

3. Nikola Sotirovski, Eden nepoznat izveštaj za bitolskiot pašaluk od 1856 god., «Godišniak na Pravniot Fakultet vo Skopje» 1967, σσ. 399-408, τοῦ Iδίου, Izvestai francuskih konzula u Bitolju o jugozapadnoj Makedoniji u doba Krimskog rata, σσ. 110-119. Βλ. παρουσίαση τῆς μελέτης ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Ἀγγελόπουλο στὸ «Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας», τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἔτος Η', τεύχος 30, Θεσσαλονίκη, Μάρτιος 1971, σσ. 12-16.

λυτα στο σκοπό του και μᾶς ἔδωσε πραγματικά μιὰ ἀνάγλυφη εἰκόνα τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου, ποῦ ἀποτελοῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα γεωγραφικά διαμερίσματα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας¹.

2. Ἰδιαίτερη βαρύτητα ἀποδίδει ὁ Γάλλος πρόξενος στὸν πολιτικό και οικονομικό ρόλο ποῦ διαδραμάτιζε στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ ἑλληνικός και ἑλληνοβλαχικός πληθυσμός τῆς Πελαγονίας² και γενικότερα τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας. Ἐπωφελοῦμενος ἀπὸ τὶς διεθνεῖς πολιτικὲς και οἰκονομικὲς συγκυρίες, ποῦ εἶχαν παρουσιαστῇ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη γενικότερα στὸν ὀθωμανικό και εἰδικότερα στὸ μακεδονικό χῶρο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ 1839 και τοῦ 1856, τὴ θέσπιση τῆς ἀγγλο-τουρκικῆς ἐμπορικῆς συνθήκης Balta Liman (1838), ἡ ὁποία ἔδωσε τὸ προβάδισμα στὸ ἀγγλικὸ ἐμπόριο — ἤδη στὰ 1856 ἔξι περίπου ἑλληνικοὶ ἐμπορικοὶ οἴκοι τοῦ Μοναστηρίου ἐκπροσωποῦνται στὸ Manchester ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τους —, και ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου (1853-1856), ποῦ ἔδωσε τὸ γενικὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν ἐξαγωγή τεράστιων ποσοτήτων δημητριακῶν ἀπὸ τὸ μακεδονικό χῶρο³, ὁ ἑλληνισμός τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου εἶχε κυριαρχήσει στὸ ἐσωτερικό και στὸ ἐξωτερικό ἐμπόριο και εἶχε ἰδρύσει πολυάριθμους ἐμπορικοὺς οἴκους μὲ σημαντικά ὑποκαταστήματα στὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες⁴. Οἱ Ἑλλήνες τῆς Βορειοδυτικῆς Μα-

1. Τὸ πασαλίκι Μοναστηρίου καλύπτει στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα τὸ γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας μὲ τὴν εὐρεία τῆς βέβαια γεωγραφικῆς ἔννοια, ἐνῶ τὸ πασαλίκι τῆς Θεσσαλονίκης περιλαμβάνει τὰ σαντζάκια Θεσσαλονίκης, Σερρών και Δράμας (AMAE, Correspondance Consulaire Commerciale, Salonique, τ. 24, f. 43). Γενικότερα γιὰ τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα βλ. A. Viquenesl, Voyage dans la Turquie d'Europe. Description physique et géologique de la Thrace, Paris 1868, τ. 1, σ. 106. Πρβλ. A. Ubicini, Lettres sur la Turquie, première partie, Les Ottomans, deuxième édition, Paris 1853, σσ. 45-46, τοῦ Ἰδίου, La Turquie actuelle, Paris 1855, σ. XV.

2. Τὸ γεωγραφικὸ προσδιορισμὸ τοῦ ὅρου «Πελαγονία» ἀναλύει ὁ Χαράλαμπος Παπαστάθης στὴ μελέτη του, Οἱ Ἑλλήνες τῆς Ρέσνης κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 20ου αἰῶνος, Συμβολὴ εἰς τὴν δημογραφικὴν και οἰκονομικὴν δομὴν τῆς Πελαγονικῆς κομποπόλεως, «Μακεδονικά» 14(1974) 17, ὅπου και σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴ διαχρονικὴ θέση τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς σημερινῆς νότιας Γιουγκοσλαβίας βλ. ἀναλυτικά στοῦ Ἀποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 437-458.

3. Βλ. γενικότερα στοῦ Κωνσταντίνου Ἀπ. Βακαλοπούλου, Οἰκονομικὴ λειτουργία τοῦ μακεδονικοῦ και τοῦ θρακικοῦ χώρου στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα στὰ πλαίσια τοῦ διεθνoῦς ἐμπορίου, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 9-35, ὅπου και πλοῦστα βιβλιογραφία.

4. Constantin Ap. Vacalopoulos, Aspects économiques de la Macédoine du Nord et l'activité développée par les commerçants Grecs de la région de Monastiri au mi-

κεδονίας, οί όποιοί υπερείχαν ώς πρός τόν πληθυσμό, όπως μαρτυρεί άκόμη ό Γάλλος πρόξενος, διακρίνονταν γιά τήν όξυδέρκειά τους καί τήν έντονη κυριαρχία τους κυρίως στόν έμπορικό καί οίκονομικό τομέα¹. Ό έλληνικός πληθυσμός τοϋ πασαλικιοϋ Μοναστηρίου, όπως καί τοϋ μεγαλύτερου μέρους όλόκληρου τοϋ μακεδονικοϋ χώρου, ύπήρξε κυρίως άστικός καί έλάχιστα άσχολοϋνταν μέ τά άγροτικά έπαγγέλματα². Οί Έλληνες τοϋ Μοναστηρίου καί τών γύρω κομποπόλεων, σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες τοϋ ύπομνήματος, ήταν όργανωμένοι σέ πολυάριθμες συντεχνίες καί συμμετείχαν ένεργά στίς πρωταρχικές βιομηχανικές μονάδες τοϋ πασαλικιοϋ. Άξιόλογες πραγματικά ύπήρξαν στά μέσα τοϋ 19ου αιώνα οί πρότυπες έλληνικές βιομηχανικές μονάδες τοϋ βορειομακεδονικοϋ χώρου, όπως τά βυρσοδεψεία τής Άχρίδας, τής Καστοριάς, τών Βελεσών, τά ύποδηματοποιεία τής Σιάτιστας, τά άποξηραντήρια τής Φλώρινας, τών Βελεσών καί τοϋ Περλέπέ, καί τά έργαστήρια έπεξεργασίας σαμαριών τής Κοζάνης³.

Παράλληλα όμως μέ τή σημαντική οίκονομική δραστηριότητα πού είχαν άναπτύξει οί Έλληνες τοϋ πασαλικιοϋ Μοναστηρίου στά μέσα τοϋ 19ου αιώνα, ό έλληνισμός τής Βορειοδυτικής Μακεδονίας διατηρούσε άσβεστη τήν έννική συνειδησή του καί, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ό Γάλλος πρόξενος, βρισκόταν σέ διαρκή έπαναστατική κινητοποίηση, πού είχε πάρει τήν έποχή εκείνη τή μορφή ένονπλων άντιστασιακών πυρήνων κατά τοϋ τουρκικοϋ ζυγοϋ⁴. Πραγματικά ή συνεχής καί διαρκής άγωνιστικότητα τοϋ έλληνισμοϋ τής Βόρειας Μακεδονίας στά μέσα τοϋ 19ου αιώνα καί γενικότερα σέ όλη τή διάρκεια του μαρτυρείται καί άπό άλλες εύρωπαϊκέςηγές⁵.

Lieu du XIXe siècle. Άνακοίνωση στό Β' Έλληνο-Σερβικό Συμπόσιο (Μάιος 1980), πού διοργανώθηκε άπό τά Βαλκανικά Ίνστιτούτα Θεσσαλονίκης-Βελιγραδίου. — Τυπώνεται στά πρακτικά τοϋ συνεδρίου.

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 80. Πρβλ. Mary Adelaide Walker, Διά τής Μακεδονίας ώς στίς άλβανικές λίμνες (Όχρίδας καί Μαλίκης), έκδοση «Μακεδονολατρικό όμίλου», Θεσσαλονίκη 1973, σ. 77.

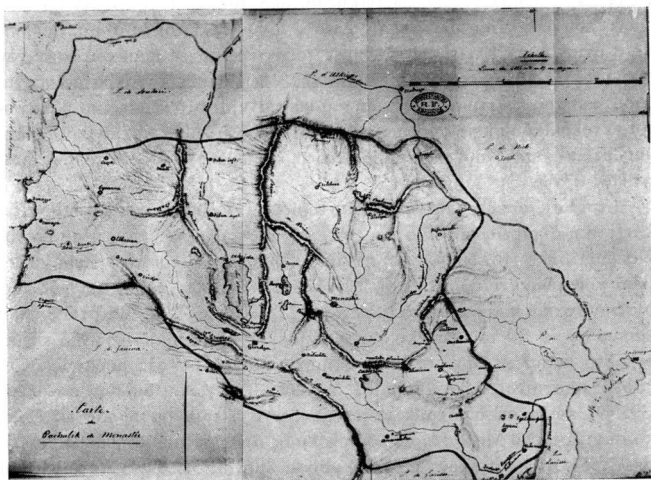
2. Πρβλ. Stanley Lane Poole, The People of Turkey, London 1878, σσ. 36-37, Κ. Βακαλόπουλου, Οίκονομική λειτουργία τοϋ μακεδονικοϋ καί τοϋ θρακικοϋ χώρου, σσ. 32-33. Βλ. ειδικότερα γιά τήν περιοχή τής Πελαγονίας καί συγκεκριμένα γιά τόν έλληνικό πληθυσμό τής Ρέσνας στοϋ Χαράλαμπου Κ. Παπαστάθη, Οί Έλληνες τής Ρέσνης κατά τάς άρχάς τοϋ 20ου αιώνας, σ. 23.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 100-120. Πρβλ. καί στοϋ Victor Bérard, La Turquie et l'Hellénisme contemporain, Paris 1896, σ. 144, Const. Vacalopoulos, Aspects économiques de la Macédoine du Nord.

4. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 79-80.

5. F.O. 195/809/ff. 4-11.

3. Διοικητική διαίρεση¹. Στά μέσα του 19ου αιώνα το πασαλίκι Μοναστηρίου περιλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της Μακεδονίας, της μέσης Ἀλβανίας και ένα μικρό κομμάτι της Ἠπείρου ἢ της Κάτω Ἀλβανίας. Στά βόρεια συνόρευε με τὰ πασαλίκια του Σκούταρι, των Σκοπίων και της Νίς, στά δυτικά περιβρεχόταν ἀπό τὴν Ἀδριατικὴ θάλασσα, στά νό-

Τὸ πασαλίκι τοῦ Μοναστηρίου στὰ 1856

τια συνόρευε με τὰ πασαλίκια Ἰωαννίνων καὶ Λάρισας καὶ στά ἀνατολικά με τὰ πασαλίκια Θεσσαλονίκης καὶ Νίς. Τὸ πασαλίκι Μοναστηρίου περιελάμβανε τὰ σαντζάκια τοῦ Μοναστηρίου, τῆς Ἀχρίδας καὶ τῆς Κοριτσᾶς. Τὸ σαντζάκι Μοναστηρίου διαιροῦνταν σὲ 11 καζάδες (Μοναστηρίου, Πρέσπας, Φλώρινας, Περλεπέ, Κριτσόβου, Βελεσῶν, Τίκφες, Ὀστρόβου, Ἐγγρι-Μπουτζάκ (σημερινὸ νότιο τμήμα μεταξὺ Πτολεμαΐδος καὶ Δρεπάνου), Τσαρτσάμπ (σημερινὴ περιοχή μεταξὺ Κοζάνης καὶ γέφυρας τοῦ Ἀλιάκμονα) καὶ Σερβίων, τὸ σαντζάκι τῆς Ἀχρίδας σὲ δέκα καζάδες (Ἀχρίδας, Ρέσνας, Ἄνω Δίβρας, Κάτω Δίβρας, Μάτ, Τιράνων καὶ Κρόγιας, Ἐλβασάν με τίς ἐπαρχίες Βιρτσάν καὶ Σουλιόβας, Καβάγιας καὶ Δυρραχίου, Πεκίν

1. Πρβλ. τοῦ Ν. Sotirovski, Izveštaji francuskih konzula o Bitolju, σσ. 114-115.

καὶ Σταρόβου) καὶ τὸ σαντζάκι Κοριτσᾶς σὲ ὀκτὼ καζάδες (Κοριτσᾶς, Βίγλιστας, Χρούπιστας, Καστοριᾶς, Ὁπαρίου, Κολώνιας, Ἀνασέλτισας καὶ Τζούμας)¹.

4. Πληθυσμιακὰ καὶ δημογραφικὰ στοιχεῖα. Ἡ δυσσχέρεια ἐξαγωγῆς ἀκριβῶν πληθυσμιακῶν στοιχείων γιὰ τὶς διαφορὰς γεωγραφικὰς περιοχὰς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ἓνα γενικὸ φαινόμενο πὺν ὀφείλεται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴν ἑλλειψη ἐπίσημης τουρκικῆς στατιστικῆς. Ἐπειτα οἱ ἐπίσημες τουρκικὲς ἀρχὲς παραποιοῦσαν τὸν ἀριθμὸ τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας γιὰ λόγους καθαρὰ πολιτικούς, δηλαδὴ γιὰ νὰ φαίνεται στὸ ἐξωτερικὸ ἡ ὑπεροχὴ τοῦ τουρκικοῦ πληθυσμοῦ ὡς πρὸς τοὺς ὑπόδουλους χριστιανικοὺς πληθυσμούς καὶ γιὰ λόγους καθαρὰ ἰδιοτελεῖς ἐκ μέρους τῶν κατὰ τόπους διοικητικῶν ἀρχῶν τῆς Τουρκίας².

Ἔτσι καὶ γιὰ τὸ πασαλίκι Μοναστηρίου ἦταν δυνατό νὰ προσδιοριστεῖ μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια μόνον ὁ ἀριθμὸς τῶν μουσουλμάνων πὺν ἦταν ἱκανοὶ νὰ φέρουν ὅπλα (169.503 ψυχές) καὶ ἀποτελοῦσαν περίπου τὸ 1/5 τοῦ συνολικοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ (847.515 κάτοικοι) καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν χριστιανῶν, πὺν πλῆρωναν τὸ χαράτσι (128.994 ψυχές) καὶ ἀντιστοιχοῦσαν περίπου μὲ τὸ 1/4 τοῦ συνολικοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ (538.976 κάτοικοι). Στὸ πασαλίκι Μοναστηρίου ὑπῆρχαν λοιπὸν 847.515 μουσουλμάνοι, 538.976 χριστιανοί, 4.000 Ἑβραῖοι καὶ 3.000 Τσιγγάνοι, δηλαδὴ συνολικὰ 1.393.491 κάτοικοι, οἱ ὅποιοι κατανέμονταν στὰ τρία σαντζάκια ὡς ἐξῆς: στὸ σαντζάκι τοῦ Μοναστηρίου ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τοῦ πληθυσμοῦ ἔφθανε τοὺς 541.137 κατοίκους (228.100 μουσουλμάνοι, 312.095 χριστιανοί καὶ 942 Τσιγγάνοι), στὸ σαντζάκι τῆς Κοριτσᾶς τοὺς 282.766 (158.310 μουσουλμάνοι, 124.456 χριστιανοί καὶ 1.000 Τσιγγάνοι) καὶ στὸ σαντζάκι τῆς Ἀχρίδας τοὺς 569.588 κατοίκους (461.005 μουσουλμάνοι, 106.583 χριστιανοί καὶ 2.000 Τσιγγάνοι)³. (Βλ. σχετικὸς πίνακες στὶς ἐπόμενες σελίδες).

4. Ἐθνικὰ χαρακτηριστικά. Στὸ σαντζάκι Μοναστηρίου καὶ ἰδιαίτερα στοὺς καζάδες Μοναστηρίου, Περλεπὲ καὶ Βελεσῶν ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς ὑπερεῖχε σημαντικὰ καὶ μιλοῦσε ἑλληνικά, βλαχικά, τουρκικά, σλαβικά καὶ ἄλβανικά (ἰδίως στοὺς καζάδες Μοναστηρίου καὶ Κριτσόβου). Ὅρισμένοι ἔμποροι τοῦ Μοναστηρίου καὶ τῆς Ἀχρίδας μι-

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 155, ff. 73-74.

2. Κ. Βακαλόπουλου, Οἰκονομικὴ λειτουργία τοῦ μακεδονικοῦ καὶ τοῦ θρακικοῦ χώρου, σσ. 39-40.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 75. Πρβλ. καὶ N. Sotirovski, Izveštaji francuskih konzula u Bitolju, σ. 115.

Στατζάκι Μοναστηρίου¹

Κατάδες	Μουσουλμάνοι	Χριστιανοί	Έβραιοι και Τσιγγάνοι	χωριά	Παρατηρήσεις
Μοναστήρι	41.000	104.000	4.000	180	Στόν καζά Μοναστηρίου σημαντικότερες κοινοπόλεις ήταν τὸ Κρούσοβο μὲ 8.000 κατοίκους καὶ τὸ Μεγάροβο μὲ 5.000. Στὲς κοινοπόλεις αὐτὲς διέμεναν οἱ πλουσιότεροι ἔμποροι τοῦ πασαλίκιου.
Πρέσπα	2.885	6.360		32	
Φλώρινα	31.775	27.880		99	Ἡ Φλώρινα κατοικοῦνταν κυρίως ἀπὸ Τούρκους. Οἱ χριστιανοὶ ζοῦσαν στὰ χωριά.
Περλεπές	24.855	80.000		170	
Κρίτσοβο	19.880	18.720		139	
Βελεσά	31.430	39.004		110	
Τίκφες	33.705	17.912		74	
Όστροβο	11.280	3.284		36	
Ἐγρί Μπουτζάκ	12.525	6.403		28	
Τσαρσαμπά	14.540	7.648		44	μὲ κέντρο τὸν Βελβενδό
Σέρβια	4.225	10.056		30	

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 77.

Σαντζάκι 'Αχρίδας¹

Καζάδες	Μονονήμιοι	Χριστιανοί	'Εβραίοι και Ταγγίνοι	Παρατηρήσεις
*Αχρίδα	104.766	15.210		
Ρέσνα	9.945	16.230		
*Ανο Δίβρα	35.154	20.615	2.000	*Η πόλη της Δίβρας είχε 6.000 κατοίκους. Ο καζάς διακοινοῦνταν στίς επαρχίες τοῦ μικροῦ καὶ μεγάλου Ρεγκεάτ, τοῦ μικροῦ καὶ μεγάλου Μπογκάζ καὶ τῆς Μπουλκίρας
Κάτω Δίβρα	26.040	2.170		
Māt	26.040	2.080		περίπου 45-50 χωριά
Τίρινα με τὴν Κρόγια	79.422	10.850		
*Ελασιάν καὶ οἱ επαρχίες Βιρτσάν καὶ Σουλιόβας	59.534	10.000		Οἱ περιοχές Βιρτσάν καὶ Σουλιόβας διοικοῦνταν ἀπὸ τοὺς τσαούσηδες.
Καβάνια καὶ ἡ ὑποδιαίρεση Δυρραχίου	47.740	14.803		
Πεκίτι	41.750	9.200		
Στάροβο	30.814	5.425		Τὸ Στάροβο ἦταν ἓνα μικρὸ χωριὸ κοντὰ στὸν καζά τοῦ Πόγραδετς ἐδρα ἐνὸς μουδέρη.

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 78.

Σαντζιάι Κοριτσάς¹

Καζάδες	Μονσουλμάνοι	Χρίστiani	Εβραίοι και Τσιγγάνοι	Παρατηρήσεις
Κοριτσά με τη Μοσχόπολη	26.530	21.840		
Βιγλίστα	23.530	2.660		
Χρούπιστα	12.520	14.630		
Καστοριά	21.460	48.720	1.000	
*Οπάρι	9.250	1.680		χωρίς καμιά πόλη, αλλά με πολυάριθμα χωριά.
Κολώνια	12.090	4.536		Με έδρα τη μικρή πόλη Στύρια
*Ανασέλιτσα	15.960	19.970		Με κέντρο την Ανασέλιτσα. Έδρα του μουδέρη άποτελούσε το χωριό Λέψιστα.
Τζούμα	36.970	3.652		Με έδρα τα Καϊλάρια.

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 79.

λοῦσαν ἐπίσης καλὰ γαλλικά, ἰταλικά καὶ γερμανικά. Ἀντίθετα στὸ σαντζάκι τῆς Ἀχρίδας ὁ μουσουλμανικὸς καὶ κυρίως ὁ ἀλβανικὸς πληθυσμὸς ἀποτελοῦσαν τὰ ἐπικρατέστερα πληθυσμιακὰ στοιχεῖα. Στὶς νότιες περιοχὲς τοῦ σαντζακιοῦ τῆς Ἀχρίδας ζοῦσαν ἀκόμη καὶ ἀρκετοὶ σλαβόφωνοι. Στὰ βόρεια τμήματα καὶ κοντὰ στὰ σύνορα τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Σκουταρί, δηλαδὴ στὶς περιοχὲς Καβάγιας, Κρόγιας καὶ Μάτ, κατοικοῦσαν 7.000 περίπου Γκέγκηδες. Ἐνας μεγάλος ἀριθμὸς καθολικῶν καὶ ὀρισμένοι κάτοικοι τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀδριατικῆς γνώριζαν ἐπίσης καλὰ τὰ ἰταλικά. Στὸ σαντζάκι τῆς Κοριτσᾶς οἱ διάφορες ἐθνικὲς ὁμάδες ἐμφανίζονταν περισσότερο ἐξισορροπημένες. Ἐτσι στὸ κεντρικὸ τμήμα ζοῦσε κυρίως ἑλληνοβλαχικὸς πληθυσμὸς, στὸ δυτικὸ τμήμα Ἀλβανοὶ, μουσουλμάνοι καὶ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, κυρίως στὸν καζά τῆς Τζούμας, Κονιάροι, οἱ ὁποῖοι μίλοῦσαν ἕνα παρεφθαρμένο τουρκικὸ ἰδίωμα¹.

Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Γάλλος πρόξενος, οἱ Τούρκοι κάτοικοι τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου καὶ γενικότερα τοῦ μακεδονικοῦ χώρου εἶχαν ἥθη διεφθαρμένα. Ἦταν ἄπληστοι, ἀγροῖκοι, ὀκνηροὶ καὶ μισοῦσαν τοὺς χριστιανοὺς ἀφάνταστα. Ἀκόμη χειρότερο χαρακτῆρα εἶχαν οἱ Κονιάροι, οἱ ὁποῖοι χαρακτηρίζονταν ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἔντονη ληστρική τους δραστηριότητα. Στὸ σαντζάκι τῆς Ἀχρίδας ἐπικρατοῦσε στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα μόνιμη κατάσταση ἀναρχίας, φαινόμενο ποὺ παρατηρεῖται καὶ ἀργότερα. Ἐκεῖ εἶχε καταλυθεῖ ὀριστικά ἡ ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου ἀπὸ τὶς συνεχεῖς ταραχὲς ποὺ δημιουργοῦσαν οἱ Ἀλβανοὶ μπέηδες. Ἀλλὰ καὶ γενικότερα σὲ ὁλόκληρο τὸ πασαλίκι τοῦ Μοναστηρίου ἡ δημόσια ἀσφάλεια εἶχε κλονιστεῖ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐνοπλὴ δραστηριότητα τῶν ἑλληνικῶν ἀνταρτικῶν ὁμάδων τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας καθὼς καὶ τῶν ἄλλων ἀλβανικῶν ληστρικῶν συμμοριῶν. Οἱ ντόπιες τουρκικὲς ἀρχὲς καὶ οἱ Τούρκοι ἀξιωματικοὶ τῆς ἀγροτικῆς χωροφυλακῆς, οἱ Kesserders, ἦταν ἀδύνατο ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν κατάσταση καὶ νὰ ἐπιβάλουν τὴν τάξη. Οἱ τουρκικὲς αὐθαιρεσίες, οἱ ἀτασθαλίες τῆς ντόπιας τουρκικῆς διοίκησης καὶ ἡ διοικητικὴ διαφθορὰ διαιωρίζονταν σ' ἐπικίνδυνο βαθμό².

Ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου αἰσθανόταν ἰδιαίτερο μίσος ἐναντίον τῶν Τούρκων δυναστῶν καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο προτιμοῦσε νὰ ζεῖ ἀπομονωμένα³. Ἀτίνειζε μὲ συμπάθεια πρὸς τὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις ποὺ κρατοῦσαν καθαρά ἀντιτουρκικὴ στάση καὶ

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 79-80.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 81.

3. Πρβλ. καὶ Κ. Βακαλόπουλος, Οἰκονομικὴ λειτουργία, σ. 42.

προσδοκοῦσε μὲ αἰσιοδοξία τὴ μελλοντικὴ ἀπελευθέρωσή του ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ¹. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐξασθένεια τῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς τῆς Ρωσίας στὰ εὐρωπαϊκὰ πράγματα μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο συνετέλεσε στὸν κλονισμό τῶν φιλορωσικῶν τάσεων τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας². Ἀκόμη ἀπέναντι στὸ καθεστῶς τῶν μεταρρυθμίσεων οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου τηροῦσαν ἰδιαίτερα ἐπιφυλακτικὴ στάση, ἀφοῦ ἦταν πεπεισμένοι ὅτι ἡ μελλοντικὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν τῆς διαβιώσεώς τους θὰ ἐξαρτιόνταν ἅμεσα ἀπὸ τὴ μείωση τῆς ἰσχύος τοῦ τουρκικοῦ παράγοντα. Ἀλλὰ καὶ ἀνάμεσα στὸν πολυάριθμο χριστιανικὸ πληθυσμὸ τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου δὲν φαίνεται νὰ ἐπικρατοῦσε ἀπόλυτη σύμπνοια στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Πραγματικὰ ἔντονοι ἔθνικοι ἀνταγωνισμοὶ χωρίζαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τοὺς ἑλληνικοὺς, βουλγαρικοὺς καὶ ἄλβανικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας³, φαινόμενο πού θὰ πάρει ἀκόμη πολὺ ὀξύτερη μορφὴ στὰ τέλη τοῦ αἰώνα.

5. Πόλεις καὶ κωμοπόλεις τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας. α'. Ἡ μεγαλύτερη πόλη τοῦ πασαλικοῦ, τὸ Μοναστήρι, εἶχε στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα 46.000 περίπου κατοίκους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 25.000 ἦταν μουσουλμάνοι, οἱ 17.000 χριστιανοί⁴, 3.000 Ἑβραῖοι, 1.000 Τσιγγάνοι καὶ 200-250 Εὐρωπαῖοι⁵. Στὸ Μοναστήρι ἔδρευε ὁ μουσίρης, δηλαδὴ ὁ γενικὸς διοικητής, ὁ γενικὸς εἰσπράκτορας (*defterdar*), ἓνα ἐπαρχιακὸ συμβούλιο, ἓνα ἐμποροδικεῖο, ἓνα ἱεροδικεῖο μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν καδὴ καὶ ὁ διοικητὴς τῆς ἀστυνομίας, πού εἶχε στὶς διαταγές του 300 ζαπτιέδες. Τὴ φρουρὰ τῆς πόλης ἀποτελοῦσαν 15.000-20.000 ὅπλισμένοι

1. Ἐ.ά., σ. 42.

2. N. Sotirovski, *Izveštaji francuskih konzula o Bitolju*, σ. 117.

3. AMAE, *Mémoires et Documents, Turquie*, τ. 115, f. 81.

4. Στὰ 1840 ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τοῦ Μοναστηρίου ἀνέρχεται σὲ 10.000-12.000 κατοίκους (Krstić, *Dejnosta na Pelagoniskata Mitropolija (1878-1912)*, Skopje 1968, σ. 29).

5. Γιὰ τὴν ἐθνολογικὴ σύνθεση τῆς πόλης τοῦ Μοναστηρίου βλ. William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835, τ. 1, σ. 274. Πρβλ. M. A. Walker, *Διὰ τῆς Μακεδονίας ὡς στὶς ἄλβανικὰς λίμνες* (Ὁχρίδας καὶ Μαλίκης), σ. 74, ὕποσ. 1 (προσθήκη ἐπιμελητοῦ). Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Μοναστηρίου κυμαίνεται στὰ ἴδια σχεδὸν ἐπίπεδα καὶ στὰ τέλη περίπου τοῦ 19ου αἰώνα. Βλ. σχετικὰ Νικολάου Θ. Σχινᾶ, Ὁδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας, Ἡπείρου, νέας ὁροθετικῆς γραμμῆς καὶ Θεσσαλίας, Ἀθῆναι 1886, τ. 2, σ. 266. Πρβλ. τοῦ Στέφανου Ι. Παπαδόπουλου, Ἐκπαιδευτικὴ καὶ κοινωνικὴ δραστηριότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸν τελευταῖο αἰώνα τῆς τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 133-134 καὶ σ. 133 ὕποσ. 1, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία.

άνδρες, που διοικούσαν από διάφορους Τούρκους πασάδες με επικεφαλής τον Όρντον μουσίρ της Ρούμελης, του οποίου η εξουσία έκτεινόνταν από τα σύνορα της Βοσνίας ως την Έλλάδα και από την Άδριατική ως το πασαλίκι της Άδριανούπολης. Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο η δύναμη της φρουράς μειώθηκε σε 5.000-6.000 άνδρες, οι οποίοι είχαν επικεφαλής τον «φερίκ»¹. Ο όρος «φερίκ», όσο γνωρίζω, αναφέρεται για πρώτη φορά στο μακεδονικό χώρο από τον Άμερικανό πρόξενο της Θεσσαλονίκης W. B. Llewellyn σ' επιστολή του προς το άμερικανικό υπουργείο εξωτερικών στις 24 Αυγούστου 1837, όπου ανακοίνωνε την άφιξη του νέου διοικητή της Θεσσαλονίκης Μουσταφά πασά, την κατάργηση των πολυάριθμων πασαλικιών της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και την ένσωμάτωσή τους σε πέντε μεγάλες διοικητικές μονάδες, τα «feriks», δηλαδή της Άδριανουπόλεως, του Βερατίου, του Βελιγραδίου, του Μοναστηρίου και της Θεσσαλονίκης². Η νέα διοικητική αυτή μονάδα, που δημιουργήθηκε την εποχή εκείνη στα πλαίσια των πρώτων έσωτερικών μεταρρυθμίσεων στην Τουρκία, είχε επικεφαλής τον «φερίκ»³.

Στα 1856 το Μοναστήρι είχε 32 τζαμιά, ελληνική μητρόπολη, τρεις συναγωγές και ένα καθολικό μοναστήρι, στο οποίο λειτουργούσε κάποιος Ίταλος παπάς. Τα τουρκικά σχολεία υπολογίζονταν σε 26, τα ελληνικά σε δύο, στα όποια φοιτούσαν πολυάριθμοι μαθητές⁴, και τα έβραϊκά σε τρία. Υπήρχε ακόμη και ένα στρατιωτικό νοσοκομείο με Ευρωπαίους γιατρούς και ένα άλλο που διευθυνόταν από το μητροπολίτη Πελαγονίας. Οι φυλακές της πόλης βρίσκονταν σε θλιβερή κατάσταση. Το Μοναστήρι αποτελούσε έδρα πολυάριθμων τουρκικών στρατευμάτων, δύο μεγάλων στρατοπέδων για το ίππικό και το πεζικό, στρατιωτικών αποθηκών και ενός στρατιωτικού σχολείου με 140 μαθητές, οι οποίοι εκπαιδεύονταν άργότερα στις ανώτερες στρατιωτικές σχολές της Κωνσταντινούπολης⁵.

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 82.

2. Βλ. στής Γεωργίας Ίωαννίδου-Μπιτσιάδου, "Αγνωστες ιστορικές ειδήσεις για τη Μακεδονία από τις άμερικανικές προξενικές εκθέσεις της Θεσσαλονίκης (1832-1840) «Μακεδονικά» 20(1980)351.

3. Για τον όρο «φερίκ» βλ. στού Stanford J. Shaw-Ezel Kurul Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Reform Revolution and Republic, The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, London 1977, τ. 2, σ. 39.

4. Για την κατάσταση της ελληνικής παιδείας στο Μοναστήρι στα μέσα του 19ου αιώνα βλ. στού Στέφ. Παπαδόπουλου, "Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του ελληνισμού της Μακεδονίας, σ. 134.

5. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 81-82. Την τεράστια πολιτική και στρατιωτική σημασία της πόλης του Μοναστηρίου στα μέσα του 19ου αιώνα επισημαίνει και ο Γερμανός περιηγητής Heinrich Barth στη μελέτη του, Reise durch das Innere der Europäische Türkei im Herbst 1862, Berlin 1864, σσ. 141-143.

Στὸ Μοναστήρι ὑπῆρχε ξεχωριστὴ ἐλληνικὴ, τουρκικὴ, ἐβραϊκὴ καὶ εὐρωπαϊκὴ συνοικία. Τὰ σπίτια τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ τῆς τουρκικῆς συνοικίας εἶχαν ἐπιβλητικὴ ἐμφάνιση καὶ ἦταν κτισμένα μὲ μεγάλες πέτρες ἢ μὲ περίτεχνα κεραμίδια¹. Ὁραῖες κατοικίες μὲ ἀκριβὰ ὑλικά ἐκτίζε ἐπίσης στὸ Μοναστήρι καὶ ὁ πολυάριθμος ἐλληνοβλαχικὸς πληθυσμός.

Τὸ Μοναστήρι ἦταν κόμβος ἐνὸς ὑποτυπώδους ὁδικοῦ δικτύου, ποὺ συνένωνε τὴν πρωτεύουσα τοῦ πασαλικοῦ Μοναστηρίου μὲ τὸ Σκούταρι, τὰ Σκόπια, τὴν Πρισρένη, τὰ Γιάννινα, τὴ Λάρισα καὶ τὴ Θεσσαλονίκη. Μία μόνο ὁδός, ποὺ συνέδεε τὴ Θεσσαλονίκη μὲ τὸ Μοναστήρι, ὑπῆρξε περισσότερο εὐχρηστική. Παρὰ τὴ θλιβερὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ ὁδικὸ δίκτυο τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου, τὸ Μοναστήρι ὑπῆρξε σημαντικὸ ἐμπορικὸ κέντρο. Μεγάλος ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων εἶχαν ὑποκαταστήματα στὴ Βιέννη, στὴν Τεργέστη, στὰ αὐστριακὰ παράλια, στὴ Γαλλία καὶ στὴν Ἀγγλία. Ἡ Ἀγγλία, ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Γαλλία διατηροῦσαν τοὺς διπλωματικούς ἐκπροσώπους τους στὸ Μοναστήρι καὶ σύντομα ἐπρόκειτο νὰ ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ ἕνας Ἑλληνας καὶ ἕνας Ρώσος πρόξενος².

β'. Στὶς ὀχθες τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ ἦταν κτισμένα τὰ Βελεσά, ποὺ ἀποτελοῦσαν σημαντικὴ ἐμπορευματικὴ ἀποθήκη τῶν γειτονικῶν πασαλικῶν τῆς Βράνιας, Λέσκοβας, τοῦ Κουμάνοβου, Κρίβα Παλάγγας, Σκοπίων, Καλκάνδελε, Ἰστιπ καὶ Κατσανικίου. Τὰ Βελεσά εἶχαν πληθυσμὸ γύρω στοὺς 15.000, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὰ 2/3 ἦταν χριστιανοί. Ἀνάμεσά τους ζοῦσε μιὰ ἀνθηρὴ ἐλληνο-βλαχικὴ κοινότητα³. Στὰ Βελεσά ἔδρευαν περίπου 30 σημαντικοὶ ἐμπορικοὶ οἱκοὶ μὲ συνολικὸ ἐτήσιο τζίρο γύρω στὰ 15 ἑκατομύρια πιάστρα. Ὑπῆρχαν ἀκόμη καὶ 20 ἄλλοι μικρότεροι ἐμπορικοὶ οἱκοὶ, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀναπτύξει σημαντικὸ ἐμπόριο στὸν τομέα τῆς ἐπεξεργασίας τῶν δερμάτων, τοῦ μαλλιῦ καὶ τῶν ξύλινων κατασκευῶν. Ἡ ζω-

1. Πρβλ. στοῦ Edmund Spencer, *Travels in European Turkey in 1850*, London 1851, τ. 2, σ. 59.

2. AMAE, *Mémoires et Documents, Turquie*, τ. 115, f. 83.

3. Γιά τὴν ἐλληνοβλαχικὴ κοινότητα τῶν Βελεσῶν βλ. ἀναλυτικὰ στοῦ Mil. S. Filipović, Cincari u Veleus, «Južni Pregled» (Skopje), sv. 5, Maj 1936, σσ. 173-180. Τὴν ἐλληνικὴ μετάφραση τῆς ἐργασίας ἔχει ἐκπονήσει ὁ Ἰωάννης Παπαδριανός, Οἱ Κουτσόβλαχοι τῶν Βελεσῶν, «Βαλκανικὴ Βιβλιογραφία», Παράρτημα 5 (1976) 317-328, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομική, κοινωνικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος τῶν Βελεσῶν βλ. τοῦ Ἀθανασίου Ἀγγελόπουλου, Ἡ ἐποπτεία τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης ἐπὶ τῆς ἐλληνικῆς ὀρθοδόξου κοινότητος Βελεσῶν (1876-1914), «Μακεδονικά» 17 (1977) 141-152. Πρβλ. καὶ στοῦ B. Nicolaidy, *Les Turcs et la Turquie contemporaine*, Paris 1859, τ. 2, σσ. 140-141.

ηρή οικονομική δραστηριότητα της πόλης των Βελεσών είχε προσελκύσει την εποχή εκείνη ιδιαίτερα την προσοχή της Αυστρίας και της 'Αγγλίας. Τὰ κράτη αὐτὰ σκόπευαν νὰ διορίσουν στὰ Βελεσά τοὺς διπλωματικούς εκπροσώπους τους, οἱ ὅποιοι θὰ εἶχαν παράλληλη ἐποπτεία καὶ στὰ πασαλίκια τῆς Πριορένης καὶ τῆς Νίς¹.

γ'. Κτισμένη στὶς ὄχθες τῆς ὁμώνυμης λίμνης καὶ μὲ ιδιαίτερα ἔντονη τὴ βυζαντινὴ παράδοση, ἡ 'Αχρίδα² συγκέντρωνε στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα γύρω στοὺς 25.000 κατοίκους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 8.000 ἦταν χριστιανοὶ καὶ ἀνάμεσά τους συγκαταλέγονταν πολλοὶ σλαβόφωνοι 'Ελληνες³. Ἰδιαίτερα ἀνεπτυγμένος τὴν εποχὴ εκείνη ἦταν ὁ ἐμπορευματικὸς τομέας τῶν δερμάτων. Οἱ 'Ελληνες ἔμποροι πῆγαιναν στὴ Γερμανία καὶ στὴ Λειψία γιὰ νὰ ἀγοράσουν ἀκατέργαστες γοῦνες, τὶς ὁποῖες ἐπεξεργάζονταν οἱ ἴδιοι καὶ τὶς ἐξήγαν μέσω Θεσσαλονίκης καὶ Δυρραχίου στὴν Κωνσταντινούπολη⁴. Ὁ συνολικὸς ἐτήσιος τζίρος τοῦ ἐμπορευματικοῦ τομέα τῶν δερμάτων κάλυπτε τὰ ἑξὶ ἑκατομμύρια πιάστρα. Σημαντικὲς ποσότητες δημητριακῶν διοχετεύονταν ἐπίσης ἀπὸ τὴν 'Αχρίδα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἄλλες προορίζονταν γιὰ ἐξαγωγή στὸ ἐξωτερικὸ. Τὸ ἐμπόριο τῆς ἀλυσίας ἦταν ἐπίσης ἰδιαίτερα ἀνεπτυγμένο. Κάθε χρόνο ἀλιεύονταν περίπου 300.000 ὀκάδες πέστρφες καὶ χέλια. Στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ 'Αχρίδα εἶχε στρατηγικὴ σημασία γιὰ τὸν ἔλεγχο

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 84.

2. Περιγραφή τῆς 'Αχρίδας βλ. Κοσμά Θεσπρωτοῦ καὶ 'Αναστασίου Ψαλίδα, Γεωγραφία 'Αλβανίας καὶ 'Ηπείρου. Προλεγόμενα καὶ σημειώσεις 'Αθανασίου Χ. Παπαχαρίση, Ἰωάννινα 1964, σ. 26, 'Αναστασίου Τοπάλη, Τὰ χωριά 'Ανω καὶ Κάτω Μπεάλα, Λιμνολεκάνη Στρούγγας-Αχρίδος, «Μακεδονικὸ» 12(1972) 479-480.

3. Γιὰ τὴν ἐθνολογικὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς 'Αχρίδος κατὰ τὸ 19ο αἰῶνα βλ. G. A. Mano, Résumé géographique de la Grèce et de la Turquie d'Europe, «Collection des résumés géographiques», Paris 1826, τ. 5, σ. 545, J. G. v. Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Wien 1867, σ. 118. Νικολάου Θ. Σχινᾶ, Ὅδοι-πορικαὶ σημειώσεις, τ. 2, σ. 290. Στὰ 1889 ὁ πληθυσμὸς τῆς 'Αχρίδας, σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ 'Ελλῆνα προξένου τοῦ Μοναστηρίου, ἀνέρχεται σὲ 12.000 κατοίκους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὸ 1/3 ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπὸ ἀλβανόφωνους Τούρκους καὶ τὰ ὑπόλοιπα 2/3 ἀπὸ ἐξαρχικούς καὶ βλαχόφωνους. 'Αναφέρονται ἐπίσης 20-25 ἑλληνικὲς σλαβόφωνες οἰκογένειες καὶ μιὰ γνήσια ἑλληνόφωνη τοῦ Ν. Μαργαρίτη. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ βαθμιαία μείωση τοῦ πληθυσμιακοῦ στοιχείου τῆς 'Αχρίδας, ἡ ὁποία κυμαίνεται σὲ 50% σὲ χρονικὸ διάστημα 33 ἐτῶν, (AYE = 'Αρχεῖα τοῦ 'Υπουργείου 'Εξωτερικῶν, Β' 'Αρχεῖο 1889, Προξενεῖα Μακεδονίας, Μοναστήρι, 5 Νοεμβρίου, 1889, ἀρ. 683).

4. F.O. 195/392/ff. 68-71, Const. A. p. Vacalopoulos, Aspects économiques de la Macédoine du Nord au milieu du XIXe siècle et l'activité développée par les commerçants Grecs dans la région de Monastiri..., V. Bérard, La Turquie et l'Hellénisme contemporain, σσ. 114-115.

της περιοχής της Δίβρας και ισχυρός τουρκικός στρατός έδρευε στην πόλη αυτή¹.

δ'. Δυτικά της 'Αχρίδας και σε απόσταση δώδεκα ώρων από την πόλη εκείνη βρισκόταν το 'Ελβασάν με 20.000 κατοίκους. 'Η πόλη αυτή χρησίμευε σαν σημαντικό διαμετακομιστικό κέντρο για τη μεταφορά των εξαγόμενων εμπορευμάτων προς το Δυρράχιο².

ε'. Τα Τίρανα είχαν πληθυσμό γύρω στους 25.000 κατοίκους. Στη διοίκηση Τιράνων υπαγόταν και η περιοχή του Μάτ, όπου επικρατούσε κατάσταση анаρχίας. Γι' αυτό το λόγο η Πύλη είχε αναγκαστεί να καταργήσει τη συνολική εισπραξη των φόρων από την έπαρχία εκείνη και να την περιορίσει σε 100.000 πιάστρα το χρόνο, ποσό που αντιπροσώπευε μόνο το 1/5 της κανονικής φορολογίας.

στ'. Το σημαντικό παραθαλάσσιο λιμάνι, το Δυρράχιο, βρισκόταν στην περιοχή της Καβάγιας και περιελάμβανε περίπου 3.000 κατοίκους. Στο Δυρράχιο ζούσαν πολλοί Τούρκοι και χριστιανοί έμποροι, οι οποίοι προέρχονταν από διάφορες έπαρχιες της θωμανικής αυτοκρατορίας. 'Η εμπορική σημασία του Δυρραχίου ήταν τεράστια, ιδιαίτερα για την εξαγωγή των προϊόντων του μακεδονικού χώρου και κυρίως της 'Αλβανίας προς τα ευρωπαϊκά λιμάνια³. 'Η αυστριακή ατμοπλοϊκή εταιρεία του Lloyd έκπροσωπούσαν στο Δυρράχιο από έναν προξενικό πράκτορα, ο οποίος εξυπηρετούσε τα ζωτικά οικονομικά συμφέροντά της. Στα μέσα του 19ου αιώνα το Δυρράχιο ήταν έδρα καθολικής αρχιεπισκοπής. 'Ο καθολικός αρχιεπίσκοπος έδρευε στο χωριό Δελβένι⁴.

ζ'. 'Η Καστοριά, πρωτεύουσα του σαντζακίου της Κοριτσᾶς, είχε μόλις 6.000 κατοίκους, από τους οποίους 4.500 'Ελληνες, 1.000 'Εβραίοι και 500 Τούρκοι⁵. 'Ο μουσουλμανικός πληθυσμός με ισχυρό κοινωνικό πυ-

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 85.

2. Βλ. και στό Ε. d. S p e n c e r, Travels in European Turkey in 1850, τ. 2, σσ. 97-98, Ν. Θ. Σ χ ι ν ᾶ, 'Οδοιπορικά σημειώσεις, τ. 2, σ. 305.

3. M. B. C. C o l l a s, La Turquie en 1864, Paris 1864, σσ. 263-264.

4. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 86.

5. Δημογραφικά στοιχεία για την πόλη της Καστοριάς κατά το α' μισό του 19ου αιώνα βλ. στο F. C. H. L. P o u q u e v i l l e, Voyage de la Grèce, Paris 1826, έκδ. 2α, τ. 3, σ. 9, όπου αναφέρονται 1.600 χριστιανικές, τουρκικές και έβραϊκές οικογένειες, Α. Βάλβι, Γεωγραφία, μετάφραση Κ. Κούμα, Βιέννη 1839, τ. 3, σ. 139, όπου μνημονεύονται γύρω στους 7.000 κατοίκους. Πρβλ. στο Μ ι χ. 'Α θ. Κ α λ ι ν δ έ ρ η, Γραπτά μνημεία από τη Δυτική Μακεδονία χρόνων τουρκοκρατίας, Πτολεμαίς 1940, σ. 25, όπου αναφέρεται κατά το υποτιθέμενο χειρόγραφο του Κοζανίτη Χαρ. Μεγδάνη, που πιθανολογείται ότι γράφτηκε το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, ότι η Καστοριά αριθμούσε 1.100 σπίτια, από τα όποια τα 450 κατοικούνταν από 'Ελληνες, 150 από Τούρκους και τα υπόλοιπα από διάφορους, 'Α πο σ τ ό λ ο υ Ε. Β α κ α λ ο π ο ύ λ ο υ, Οι Δυτικομακεδόνες από-

ρήνα την οικόγένεια, κατείχε σημαντική περιουσία και άσκουσε μεγάλη επιρροή. Από τα 300 μοναστήρια της μόνο στα 52 τελούσαν ακόμη ή εκκλησιαστική λειτουργία και σε καθορισμένες εορτάσιμες μέρες¹.

η'. Στα 1853 ή Πύλη θεώρησε σκόπιμο να μεταφέρει την έδρα του καϊμακάμη της Καστοριάς στην Κοριτσά και να αφήσει στην Καστοριά μόνο ένα μουδίρη. Στην ενέργειά της αυτή ή Πύλη παρακινήθηκε, αφενός από τη σημαντική γεωγραφική θέση της Κοριτσάς στα νότια της λίμνης της Άχρίδας και πάνω στο συνδετικό σημείο των πασαλικιών του Μοναστηρίου και των Ίωαννίνων, και αφετέρου από την εμπορική της σημασία, αφού ή εβδομαδιαία εμποροπανήγυρη της προσέλκυε πλήθος κόσμου και οί εμπορικές συναλλαγές που πραγματοποιούνταν, ιδιαίτερα στον τομέα των δημητριακών, ήταν σημαντικές². Ένας λόγος ακόμη, για τον οποίο ή Πύλη μετέφερε την έδρα του καϊμακάμη της Καστοριάς στην Κοριτσά, ήταν ή πρόθεσή της να μειώσει την ισχύ των ντόπιων Τούρκων μπέηδων της Καστοριάς και να εμπεδώσει τη δημόσια ασφάλεια στην περιοχή εκείνη. Η τουρκική παρουσία γινόταν ακόμη περισσότερο αισθητή με την κοντινή απόσταση (μόλις 40 χιλιόμετρα) των δύο καϊμακάμηδων της Κοριτσάς και της Άχρίδας³.

θ'. Στα νότια της Κοριτσάς και ανάμεσα στις περιοχές του Όπαριου και της Κολώνιας βρισκόταν ή Μοσχόπολη, ή οποία είχε χάσει για πάντα μετά το 1769 την παλιά αίγλη της και είχε μεταβληθεί την εποχή αυτή σε άσημο χωριό⁴. Οί καταπιέσεις των τουρκικών άρχων και ή ένταση της ληστείας είχαν συμβάλει στην απομάκρυνση των πλούσιων Έλλήνων εμπό-

δημοί επί τουρκοκρατίας (Διάλεξις), Θεσσαλονίκη 1958, σ. 21. Πληθυσμιακά στοιχεία της Καστοριάς στο β' μισό του 19ου και στις άρχές του 20ού αιώνα βλ. Άνδρέα Ι. Άρβανίτου, Η Μακεδονία εικονογραφημένη, Άθήναι 1904, σ. 95, Χαρίση Πολιού, Διοικητική διαίρεσις της Μακεδονίας, «Μακεδονικόν Ήμερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου Άθηνών», 1911, σ. 165, Θ. Φ. Παπακωνσταντίνου, Η Καστοριά, Άθήναι 1930, σ. 32.

1. Για τα μοναστήρια της επαρχίας Καστοριάς βλ. στού Φιλάρετου Βαφειδου, Περί των έν τη επαρχία Καστοριάς ιερών μονών, «Έκκλησιαστική Άλήθεια» 20 (1900) 316-320.

2. Γενικές βιβλιογραφικές ενδείξεις για την Κοριτσά βλ. στού Ηλία Δασσαρητόυ, Περί της Κοριτσάς, «Δελτίον Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας» 5 (1896-1900) 123-158, Εύλογίου Ι. Κουρίλλα, Κοριτσά, «Μακεδονικόν Ήμερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου Άθηνών», 1909, σσ. 283-291.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, σ. 115, f. 87.

4. Γενικά για τη Μοσχόπολη βλ. Ίωακείμ Μαρτινιανού, μητροπολίτου Ξάνθης, Η Μοσχόπολις 1330-1930, Έπιμέλεια Στίλπωνος Κυριακίδου, Θεσσαλονίκη 1957, Γεωργιάδου, Μοσχόπολις, Άθήναι 1975.

ρων, οι όποιοι κατέφυγαν στο εξωτερικό και οι περισσότεροι διασκορπίστηκαν σ' όλοκληρο τὸ μακεδονικὸ χῶρο¹.

ι'. Ἡ Κλεισούρα εἶχε κυρίως ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ πληθυσμὸ (γύρω στοὺς 7.000 κατοίκους). Οἱ Τοῦρκοι ἦσαν ἐλάχιστοι καὶ δὲν διέθεταν μεγάλη ἰσχύ. Οἱ Ἕλληνες τῆς Κλεισούρας ἔτρεφαν ἄσπονδο μίσος γιὰ τοὺς Τοῦρκους καί, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γάλλος πρόξενος, ὅταν συνέβαινε ποτὲ νὰ φιλοξενήσουν κάποιον Τοῦρκο, τὴν ἐπομένη ἀπολύμειναι τὸ δωμάτιο ἀπὸ τὸ πάτωμα ὡς τὸ ντουλάπι. Πολλοὶ κάτοικοι τῆς Κλεισούρας μετανάστευαν κάθε χρόνο στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Γερμανία καὶ ἐπέστρεφαν μετὰ ἀπὸ χρόνια στὴν πατρίδα τους μὲ πλούσιες οἰκονομίες².

η'. Ἀντίθετα μὲ τὴν Κλεισούρα, ἡ Σιάτιστα βρισκόταν σὲ δημογραφικὴ καὶ οικονομικὴ παρακμὴ³ καὶ ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῆς ἔφθανε μόλις τοὺς 5.000 κατοίκους⁴. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου πολλοὶ κάτοικοι ἐγκατέλειψαν τὴν πόλη καὶ παρέμειναν μόνο οἱ φτωχοί, οἱ ὅποιοι ἐπιδίδονταν στὴν καλλιέργεια τῶν ἀμπελιῶν, ἀπὸ τὰ ὅποια παράγονταν κρασί καλῆς ποιότητος⁵.

6. Ἐκκλησιαστικὴ διαίρεση τοῦ πασαλίκιου Μοναστηρίου⁶. Στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα τὸ πασαλίκι τοῦ Μοναστηρίου περιελάμβανε δύο μητροπόλεις καὶ ὀκτὼ ἐπισκοπές. Ἡ μητρόπολη Πελαγονίας εἶχε ἔδρα τὸ Μοναστήρι καὶ περιελάμβανε τὶς περιοχὲς Μοναστηρίου καὶ Περλεπέ, ἐνῶ στὴ μητρόπολη Πρεσπῶν μὲ ἔδρα τὴν Ἀχρίδα ὑπάγονταν οἱ περιοχὲς Ἀχρίδας, Ρέσνας καὶ Πρέσπας.

1. Βλ. ἀναλυτικὰ στοῦ Ἀποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Δ' Τουρκοκρατία 1669-1812, Θεσσαλονίκη 1973, τ.4, σσ. 385-386, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. στοῦ Τηλέμαχου Κατσουγιάννη, Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, Β', Ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν Κουτσοβλάχων ἐπὶ τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 19-20, 27.

2. Γιὰ τοὺς ἀπόδημους Κλεισουριώτες βλ. στοῦ Ἀριστοτέλους Ι. Τζιγῶου, Συνοπτικὴ Ἱστορία τῆς Κλεισούρας Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τὸ ἱστορικὸν αὐτῆς μνημεῖον τῆς Χριστιανασύνης τῆς ἱερᾶς μονῆς Παναγίας-Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 46 κ.έ. Πρβλ. Γιάννη Τσάρα, Ἡ Κλεισούρα στὰ 1849, «Μακεδονικά» 18(1978) 220, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 88-89.

4. Γιὰ τὴν παλαιότερη οικονομικὴ ἀκμὴ τῆς Σιάτιστας μεταξὺ 1600-1800 βλ. στοῦ Α. Λαζάρου, Σιάτιστα, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν» 3(1910) 139-142, Ἰωάννου Ἀποστόλου, Ἱστορία τῆς Σιατίστης, Ἀθῆναι 1929, σσ. 7-14, Ἀπ. Βακαλοπούλου, Δυτικομακεδόνες ἀπόδημοι ἐπὶ τουρκοκρατίας, σ. 13.

5. Γιὰ τὰ φημισμένα ἀμπέλια καὶ κρασιά τῆς Σιάτιστας βλ. καὶ στοῦ Leake, Travels, τ. 1, σσ. 306-307.

6. Πρβλ. καὶ Ν. Sotirovski, Izveštaji francuskih konzula o Bitolju, σσ. 118-119.

Ἡ ἐπισκοπὴ τῆς Καστοριᾶς εἶχε ἔδρα τὴν Καστοριᾶ καὶ περιελάμβανε τὶς περιοχὲς τῆς Χρούπιστας καὶ τῆς Ἀνασελίτσας, ἡ ἐπισκοπὴ Σερβίων μὲ ἔδρα τὴν Κοζάνη καὶ τὶς περιοχὲς Ἐγρί Μπουτζάκ, Τσαρτσαμπᾶ καὶ Σερβίων, ἡ ἐπισκοπὴ Σισανίου μὲ ἔδρα τὴ Σιάτιστα καὶ τμήμα τῆς ἐπαρχίας Καστοριᾶς καὶ τὴ Βίγλιστα, ἡ ἐπισκοπὴ Κοριτσᾶς μὲ ἔδρα τὴν Κοριτσᾶ καὶ τὶς περιοχὲς Κοριτσᾶς, Κολώνιας, Ὁπαρίου καὶ Σταρόβου, ἡ ἐπισκοπὴ Μογλενῶν μὲ ἔδρα τὴ Φλώρινα καὶ τὶς περιοχὲς τῆς Φλώρινας, Καϊλαρίων καὶ Ὁστρόβου, ἡ ἐπισκοπὴ Βελεσῶν μὲ ἔδρα τὰ Βελεσᾶ καὶ τὶς περιοχὲς Βελεσῶν καὶ Τίκφες, ἡ ἐπισκοπὴ Δυρραχίου μὲ ἔδρα τὸ Ἐλβασάν καὶ τὶς περιοχὲς τοῦ Ἐλβασάν, Πεκίν, Καβάγιας, Τιράνων καὶ Μὰτ καὶ τέλος ἡ ἐπισκοπὴ Δεβρῶν μὲ ἔδρα τὴν Ἄνω Δίβρα καὶ τὶς περιοχὲς τῆς Ἄνω καὶ Κάτω Δίβρας καὶ Κριτσόβου¹.

Στὸ ὑπόμνημά του ὁ Γάλλος πρόξενος δὲν παραλείπει νὰ τονίσει τὴ διαφθορὰ τοῦ ἀνώτερου ἐλληνικοῦ κλήρου τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας, φαινόμενο, τὸ ὁποῖο ἐπιδεινώνεται κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Δεβρῶν παρέμενε μόνιμα στὸ Μοναστήρι καὶ ἐπισκεπτόταν τὴν ἔδρα του, τὴν Ἄνω Δίβρα, μόνο γιὰ νὰ εἰσπράξει τὰ ἀρχιερατικὰ δικαιώματά του.

Οἱ δέκα παραπάνω ἐπισκοπὲς τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου συγκέντρωναν γύρω στοὺς 400-500 ἱερεῖς. Στὶς ἐπισκοπικὲς ἐπαρχίες τοῦ πασαλικοῦ ὑπῆρχαν ἀκόμη καὶ 160 μοναστήρια, στὰ ὁποῖα ζοῦσαν πολυάριθμοι μοναχοί. Μολαταῦτα μέγας ἀριθμὸς τῶν μοναστηριῶν αὐτῶν εἶχε καταστραφεῖ οἰκονομικὰ καὶ εἶχε ἐρημωθεῖ, γεγονὸς ὀφειλόμενο στὴν ἀρπακτικότητα τῶν ἐπισκόπων², ἡ ὁποία, ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ Γάλλος πρόξενος, εἶχε ξεπεράσει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴ γενναιοδωρία τῶν χριστιανῶν. Τὶς ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις ἀποτελοῦσαν μόνο ὀρισμένοι Ἕλληνες πλοῦσιοι, οἱ ὁποῖοι ἔκαμαν ὁμως σημαντικότερες δωρεὲς γιὰ τὴν ἐπιδιόρθωση τῶν μοναστηριῶν³. Μόνο τὸ μοναστήρι τοῦ ὁσίου Ναοῦμ εἶχε σχετικὰ πλούσια εἰσοδήματα, ποὺ ἔφθαναν τὰ 80.000 πιάστρα τὸ χρόνο⁴.

1. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διαίρεση τοῦ βιλαετίου Μοναστηρίου στὸ β' μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ πρβλ. στοὺ ΧΑΡΙΣΗ ΠΟΥΛΙΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ διαίρεσις. Ἐδραὶ μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων ἐν τοῖς βιλαετίοις Θεσσαλονίκης καὶ Μοναστηρίου, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν» 1911, σσ. 166-167.

2. Πρβλ. καὶ στοὺς HENRI MATHIEU, La Turquie et ses différents peuples, Paris α.ε., σ. 106.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 89-90.

4. Γιὰ τὴ μὴν τῶν ὁσίων βλ. ἈΡΜ., Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Ναοῦμ, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν», 1910, σσ. 184-189. Πρβλ. στοὺς ΚΛΕΒΟΥΛΟΥ ΤΣΟΥΡΚΑ, Ὁ ἐλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἀχρίδος καὶ ὁ πανσλα-

7. Γαιοκτητικές καὶ φορολογικές σχέσεις. α'. Ἀπὸ τὴ συνολικὴ ἑκτασὴ τοῦ καλλιεργήσιμου ἐδάφους τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου μόλις στὸ 1/4 γινόταν συστηματικὴ ἐκμετάλλευση. Ὅπως στὸ πασαλίκι τῆς Θεσσαλονίκης, ἔτσι καὶ στὸ πασαλίκι τοῦ Μοναστηρίου ἓνα μεγάλο τμῆμα τῆς γῆς εἶχε περάσει στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἀπὸ τὰ τουρκικὰ στὰ χριστιανικὰ χέρια. Ἐνῶ λοιπὸν πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια οἱ Τοῦρκοι τσιφλικοῦχοι ἦταν ἀποκλειστικοὶ κύριοι τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τῆς γῆς, σιγὰ-σιγὰ ἄρχισαν νὰ χάνουν τὴν ἀκίνητη περιουσία τους καὶ στὰ 1856 τὸ 50 % τῶν τσιφλικῶν ἀνῆκε σὲ χριστιανοὺς ἐμπόρους καὶ τοκογλύφους καὶ σ' ὀρισμένους Ἑβραίους¹, οἱ ὁποῖοι ἐπένδυναν σημαντικὸ ποσοστὸ τῶν κερδῶν τους στὸν τεμέα τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ παρουσία μιᾶς ἰσχυρῆς ἑλληνικῆς καὶ ἐβραϊκῆς ἐμπορικῆς τάξης στὴ Μακεδονία, ἡ ὁποία ἐπωφελήθηκε ἄμεσα στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἀπὸ τὶς διεθνεῖς οικονομικὲς καὶ πολιτικὲς συγκυρίες, καὶ ἡ παράλληλη ἐσωτερικὴ κρίση ποὺ περνοῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸ τσιφλίκι λόγω τῆς ἔντονης οικονομικῆς διείσδυσης τῶν δυτικῶν χωρῶν γενικότερα στὸν ὀθωμανικὸ χῶρο, συνέβαλαν στὴ βαθμιαία μείωση τῆς οικονομικῆς ἀντοχῆς τῶν Τούρκων τσιφλικούχων. Αὐτοὶ ἀναγκάζονταν λοιπὸν νὰ δανείζονται μὲ ὑψηλὸ τόκο μεγάλα ποσὰ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Ἑβραίους ἐμπόρους γιὰ νὰ ἀντεπεξέλθουν στὰ τεράστια ἔξοδά τους, ἀλλὰ συχνὰ χρεωκοποῦσαν ἐπειδὴ δὲν ἦταν σὲ θέση ἀργότερα νὰ τὰ ἐξοφλήσουν. Τότε πουλοῦσαν τὰ τσιφλίκια τους στοὺς Ἕλληνες καὶ καὶ σ' ὀρισμένους Ἑβραίους, οἱ ὁποῖοι ἀντιπροσώπευαν τὸ μεγάλο ἐμπορικὸ κεφάλαιο. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ γενικεύεται στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα σὲ ὁλόκληρο τὸ γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Μακεδονίας².

β'. Ἐλάχιστες πληροφορίες γιὰ τὸ καθεστῶς τοῦ ἀγροτικοῦ δυναμικοῦ τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου περιέχονται στὸ ὑπόμνημα τοῦ Γάλλου προξένου. Ἡ πλειοψηφία τῶν καλλιεργητῶν ἀποτελοῦνταν ἀπὸ Βούλγαρους, οἱ ὁποῖοι ζοῦσαν κάτω ἀπὸ ἄθλιες συνθῆκες καὶ μεταχειρίζονταν πρωτόγονες καλλιεργητικὲς μεθόδους. Μολαταῦτα ἦταν πολὺ ἐργατικοὶ καὶ

βισμός, Β' Τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ οἱ κοινότητες ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἡ αὐτοάμυνα 1600-1878, «Μακεδονικὴ Ζωή» 68 (Ἰανουάριος 1972) 5-9. Περιγραφὴ τοῦ μοναστηρίου βλ. J. G. v. Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, σσ. 108-111, Gustav Weigand, Die Aromunen. Ethnographische-Philologische-Historische Untersuchungen, Leipzig 1895, τ. 1, σ. 49, M. Edith, Durham, The Burden of the Balkans, London 1905, σ. 169-170, Παναγιώτη Λιοῦφη, Ἱστορία τῆς Κοζάνης, Ἀθῆνα 1924, σσ. 203-204.

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 91-92.

2. Διεξοδικὴ ἀνάλυση τοῦ φαινομένου βλ. στοὺ Κωνσταντίνου Ἀπ. Βακαλοπούλου, Οἰκονομικὴ λειτουργία τοῦ μακεδονικοῦ καὶ τοῦ θρακικοῦ χώρου, σσ. 27-28, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

εύσυνείδητοι σέ αντίθεση με τούς Τούρκους, πού τούς χαρακτηρίζει ή όκνη-
ρία¹. Οί Έλληνες, Τούρκοι και Έβραίοι ιδιοκτήτες τών τσιφλικιών τούς
χορηγοῦσαν τὰ ἀπαραίτητα ἐργαλεῖα, τούς σπόρους και τὰ ζῶα και, ἀφοῦ ἀ-
φαιροῦσαν τή δεκάτη μοιράζονταν τὸ προϊόν τῆς σπορᾶς σέ δύο ἴσα μέρη².

γ'. Τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα τῶν βακουφίων τοῦ πασαλικοῦ Μοναστηρίου
ἀνερχόταν στὰ 1850 γύρω στὰ 985.500 πιάστρα (σαντζάκι Μοναστηρίου:
380.500 πιάστρα, σαντζάκι Ἀχρίδας: 320.000 πιάστρα, σαντζάκι Κοριτσᾶς
285.000 πιάστρα). Τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα τῶν ἱμλακίων, δηλαδή τῶν σουλτα-
νικῶν γαιῶν, ἔφθανε τὰ 500.000 πιάστρα. Τὸ 50 % τοῦ ποσοῦ αὐτοῦ ἀντλοῦν-
ταν ἀπὸ τὸ σαντζάκι τῆς Ἀχρίδας και τὸ ἄλλο μισὸ ἀπὸ τὰ σαντζάκια τοῦ
Μοναστηρίου και τῆς Κοριτσᾶς. Ἡ τιμὴ τοῦ ἐδάφους στὸ πασαλίκι τοῦ
Μοναστηρίου διέφερε ἀνάλογα με τὴν ποιότητά του και τὴ γεωγραφικὴ πε-
ριοχή. Ἐτσι στὸ Μοναστήρι και στὰ περίχωρά του τὸ τουλούμι πού ἀντι-
προσώπευε συγκεκριμένη ἔκταση γῆς, — τὸ μέγεθός του δὲν μπόρεσα νὰ
ἐντοπίσω —, πουλιόταν 1.000-1.500 πιάστρα και στὶς ἄλλες περιοχὲς 200-
600 πιάστρα. Παρόμοιες τιμὲς ἴσχυαν και στὸ σαντζάκι τῆς Κοριτσᾶς. Στὸ
σαντζάκι τῆς Ἀχρίδας ἡ τιμὴ τοῦ ἐδάφους ἦταν ἀκριβότερη κατὰ 1/12 λό-
γω τῆς καλύτερης ποιότητάς του και τῆς μεγαλύτερης πληθυσμιακῆς πυ-
κνότητάς³.

δ'. Ἀς ἐξετάσουμε τώρα τὸ φορολογικὸ σύστημα πού ἐπικρατοῦσε στὰ
μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα στὸ πασαλίκι τοῦ Μοναστηρίου και τὸ ὅποιο διέφερε
ἐλάχιστα ἀπ' ἐκεῖνο τῶν ὑπόλοιπων ἐπαρχιῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατο-
ρίας⁴. Γεγονὸς εἶναι πάντως ὅτι ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τοῦ πασαλικοῦ
τοῦ Μοναστηρίου, ὅπως και ὁλόκληρου τοῦ μακεδονικοῦ χώρου⁵, ὑπέφερε

1. Πρβλ. και Nicolas V. Michoff, Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie, Sofia 1971, τ. 6, σ. 211, Κ. Βακαλόπουλου, ἔ.α., σ. 32.

2. AMAE, Mémoires et Documents, τ. 115, f. 92. Πρβλ. και Κ. Βακαλόπουλου, ἔ.α., σσ. 47-48.

3. AMAE, Mémoires et Documents, τ. 115, f. 97.

4. Γιά τούς φόρους, τὸ δημοσιονομικὸ σύστημα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας και τὴ θέση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ, βλ. γενικά Α. Fattal, Le statut légal des Non-Musulmans en pays d'Islam, Beyrouth 1958, σσ. 264-343, ὅπου και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, Η. Α. R. Gibb - H. Bowen, Islamic Society and the West, London 1957, τ. 1, τχ. 2, σ. 1 κ.έ., Edouard Engelhardt, La Turquie et le Tanzimat ou histoire des Réformes dans l'Empire Ottoman, Paris 1882, τ. 1, σσ. 165-168.

5. Xenia L. Strukova, Kon prašanje za socijalno-ekonomiskata položba na Solunskiot sandžak vo 60-te g. na XIX vek, «Glasnik» XIV 1(1970) 125-134. Ἑλληνικὴ με-
τάφραση τῆς μελέτης βλ. στὸ «Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας» τοῦ IMXA, «Περὶ
τοῦ ζητήματος τῆς κοινωνικοοικονομικῆς καταστάσεως τοῦ σαντζακιοῦ τῆς Θεσσαλο-
νίκης κατὰ τὴν ἐβδόμην δεκαετίαν τοῦ 19ου αἰῶνος», ἔτος Η', τεῦχος 1, Ἰούνιος 1975,
σ. 75.

τά πάνδεια την εποχή εκείνη από τόν καταχρηστικό τρόπο εϊσπραξης τών φόρων από τις τουρκικές αρχές¹.

Οί φόροι, τούς όποιους πλήρωναν οί μουσουλμάνοι και οί χριστιανοί κάτοικοι του πασαλίκιου του Μοναστηρίου, ήταν οί έξής: 1) ή δεκάτη που έπιβαλλόταν πάνω στην άγροτική παραγωγή και ή όποία μετά τά 1850 είχε αρχίσει νά καταβάλλεται σέ χρήμα και όχι σέ είδος. Ή πληροφορία αυτή του Γάλλου προξένου πρέπει νά θεωρηθεί ιδιαίτερα σημαντική, αφού αναφέρεται γιά πρώτη φορά και έρχεται νά αντικρούσει όσα σχετικά μνημονεύει ή *Desa Miljowska* στη μελέτη της «*Klasna struktura makedonskog društva u drugoj polovini XIX veka*». Έκεί αναφέρει ότι ή δεκάτη καταβαλλόταν σέ όλόκληρη τη διάρκεια του β' μισού του 19ου αιώνα σέ είδος. Μόνο στά 1839, σημειώνει ή συγγραφέας, έγινε μιá προσπάθεια νά καταβληθεί ή δεκάτη σέ χρήμα. Ή προσπάθεια όμως αυτή απέτυχε, επειδή ή χρηματική μορφή του πλούτου δέν είχε έπεκταθεί στό μακεδονικό χώρο². Από τη μαρτυρία του Γάλλου προξένου δέν μπορούμε βέβαια νά έπιβεβαιώσουμε τό γεγονός ότι ή χρηματική μορφή τών αγαθών είχε γενικευθεί την εποχή εκείνη στη Μακεδονία αλλά ότι είχε έπεκταθεί σέ σημαντικό βαθμό ιδιαίτερα στις πόλεις, άκόμη ιδίως στις πολυάριθμες μάζες του ντόπιου εργατικού δυναμικού τής Μακεδονίας, μεγάλο τμήμα από τις όποιες πληρωνόταν σέ χρήμα και όχι σέ είδος³. Τά φαινόμενα αυτά δέν άποδεικνύουν βέβαια την ύπαρξη προχωρημένων καπιταλιστικών σχέσεων στό γεωγραφικό χώρο τής Μακεδονίας, αλλά μόλათα μαρτυρούν, όπως και ή ανάπτυξη τής βιομηχανίας, που θά εξετάσουμε παρακάτω, τη βαθμιαία διείσδυση τών πρώτων καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

2) Ό γνωστός φόρος βεργκή (*vergi*), που έπιβαλλόταν άνάλογα μέ τό ύψος τής υποτιθέμενης άτομικής περιουσίας, βασιζόταν συνήθως σέ άόριστα κριτήρια και γι' αυτό τό λόγο ή έφαρμογή του έδινε άμορφή γιά ποικίλες αυθαίρεσies και καταχρήσεις. Ό δεφτερδάρης καθόριζε τό φόρο αυτό γιά κάθε άτομο, γιά κάθε συνοικία, γιά κάθε χωριό και γιά κάθε περιοχή⁴.

1. AMAE, *Mémoires et Documents, Turquie*, τ. 115, f. 129.

2. *Desa Miljowska*, *Klasna struktura makedonskog društva u drugoj polovini XIX veka*. «*Jugoslovenski Istorijski Časopis*» 1-2(1966) 101-126. Έλληνική μετάφραση τής μελέτης βλ. στό «*Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας*», έτος ΣΤ', τεύχος 21, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 55.

3. Κ. Βακαλοπούλου, *Οικονομική λειτουργία*, σσ. 35-36.

4. Πρβλ. και στού *James Baker*, *Turkey in Europe*, London 1977, σσ. 439-440, όπου και αναλύεται λεπτομερειακά ή έννοια του φόρου στά μέσα του 19ου αιώνα στόν όθωμανικό χώρο.

3) Ὁ φόρος *ihtissab* ἢ *rousonmat*¹ συμπεριελάμβανε ὀρισμένους ἔμμεσους φόρους, ὅπως αὐτοὺς, ποὺ εἰσπράττονταν ἀπὸ τοὺς φύλακες τῶν δερβενίων, οἱ ὁποῖοι ἔρχονταν σ' ἐπαφὴ μὲ διάφορες ληστρικές συμμορίες καὶ ἐπέβαλλαν ὑπέρογκα ποσὰ στοὺς ὁδοιπόρους, τὰ τέλη σημάσεως, τὰ φορολογικὰ δικαιώματα τῶν πόλεων, τὸ φόρο 2,5 % πάνω στὴν ἀξία τῶν βιοτεχνικῶν προϊόντων, ἕνα παρόμοιο φόρο στὸν τομέα τῶν ἀτομικῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, τὸ φόρο κρεοπωλίας (γύρω στὶς 5-10 παράδες ἀνὰ κεφαλὴ), ποὺ δὲν εἰσπραττόταν μολαταῦτα σ' ὅλες τὶς ἐπαρχίες τοῦ πασαλικοῦ, τὸ μηνιαῖο φόρο ἐπιτηδεύματος ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν ἀποθηκευμένων ἐμπορευμάτων καὶ τὸ φόρο ἀλιείας, ὁ ὁποῖος ἀπέφερε συνολικὸ εἰσόδημα 500.000 πιάστρα γιὰ ὁλόκληρο τὸ πασαλίκι τοῦ Μοναστηρίου².

4) Τὸ χαράτσι ἐπιβάρυνε ἀποκλειστικὰ τοὺς χριστιανοὺς καὶ ὑπολογίζονταν σὲ 15, σὲ 30 ἢ καὶ σὲ 60 πιάστρα τὸ χρόνο³.

*Προϊὸν συνολικῆς φορολογίας
τοῦ πασαλικοῦ Μοναστηρίου στὰ 1855 σὲ πιάστρα*

<i>Σαντζάκια</i>	<i>Δεκάτη</i>	<i>βεργκὴ</i>	<i>ihtissab</i>	<i>χαράτσι</i>	<i>τελων. φόροι</i>	<i>Σύνολο</i>
Μοναστήρι	11.405.000	1.428.400	1.109.000	1.756.000	—	15.698.400
Ἀχρίδα	4.927.000	673.300	552.000	448.100	700.000	7.300.400
Κοριτσά	3.377.000	260.800	269.500	241.700		4.149.000
Σύνολο	19.709.000	2.362.500	1.930.500	2.445.800	700.000	27.147.000

8. Προϊόντα καὶ ἐμπόριο τοῦ πασαλικοῦ Μοναστηρίου. α'. Ἀνάμεσα στὴν πλούσια ἀγροτικὴ παραγωγὴ τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου, τὴν πρώτη θέση κατεῖχε ἀναμφισβήτητα τὸ σιτάρι, τὸ ὁποῖο διακρινόταν σὲ τρεῖς κατηγορίες: τὸ κόκκινο, ποὺ ἀντιπροσώπευε τὸ 20 % τῆς συγκομιδῆς, τὸ κοινὸ (1/6 τῆς σοδειᾶς) καὶ τὸ ἄσπρο. Τὸ τελευταῖο ἔφερε τὴν ὀνομασία «βαρδάρ», ἐπειδὴ καλλιεργοῦνταν στὶς ὄχθες τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ, ἰδιαίτερα στὶς ἐπαρχίες Βελεσῶν καὶ Τίκφες, καὶ ἀποτελοῦσε τὰ 2/6 περίπου τῆς σοδειᾶς. Ἡ ποσότης αὐτὴ παρουσίαζε ἰδιαίτερη ζήτησις στὸ ἐμπόριο⁴.

1. Γιὰ τὶς σημασίες τοῦ φόρου αὐτοῦ βλ. στὴν «Encyclopaedia of Islam», London 1971, τ. 3, σσ. 488-489, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 128.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 129.

4. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 93, ὅπου καὶ ὁ σχετικὸς πίνακας.

Τò κεχρί καλλιεργούνταν κυρίως στὸν καζά τοῦ Μοναστηρίου γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ μποζᾶ, ποὺ εἶχε ἰδιαίτερη ἀπήχηση στὸ χριστιανικὸ καὶ στὸ μουσουλμανικὸ πληθυσμὸ τοῦ Μοναστηρίου. Ἡ καλλιέργεια τῆς πατάτας στὸ πασαλίκι τοῦ Μοναστηρίου ἦταν σχεδὸν ἄγνωστη. Ἐλάχιστες ποσότητες καλλιεργούνταν σὲ χωράφια καὶ σὲ κήπους. Ἡ ποιότητα τοῦ καπνοῦ ἦταν ἀρκετὰ καλὴ, ἀλλὰ σαφῶς κατώτερη ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας. Ἡ μεγαλύτερη ποσότητα τοῦ καπνοῦ ἀπορροφούνταν κυρίως ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ κατανάλωση, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη διοχετευόταν στὸ Δυρράχιο, στὴ Θεσσαλονίκη, στὴ Λάρισα, στὴν Καβάλα καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ τιμὴ τῶν ἐξαγομένων προσοτήτων καπνοῦ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸν τόπο προορισμοῦ. Ἐτσι γιὰ μιὰ ποσότητα 100 ὀκάδων ἀξίας 200-600 πιάστρων, τὰ ἐξοδα μεταφορᾶς στὴ Θεσσαλονίκη κυμαίνονταν ἀπὸ 50-80 πιάστρα καὶ στὸ Δυρράχιο ἀπὸ 120-160 πιάστρα. Τὸ βαμβάκι καλλιεργούνταν μὲ ἀποδοτικότητα στὴν περιοχὴ τοῦ Τίκφες¹.

Οἱ δασώδεις περιοχὲς τοῦ πασαλικιού Μοναστηρίου κάλυπταν περίπου μιὰ ἑκταση 10.000 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων καὶ ἀνήκαν στὸ τουρκικὸ δημόσιο, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις. Σὲ ὀρισμένες περιοχὲς ἡ ντόπια τουρκικὴ διοίκηση νοίκιαζε σὲ ἄτομα ἢ σὲ χωριά τὰ δάση ἀντὶ ἐνὸς ποσοῦ μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ τῆς μεταβιβάσουν κάθε χρόνο ὀρισμένες ποσότητες ξυλείας².

Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ζώων τοῦ πασαλικιού Μοναστηρίου ἐφθανε περίπου τὰ 1.400.000. Τὰ προβατίσια καὶ τὰ κατσικίσια δέρματα ἦταν καλῆς ποιότητος καὶ ὀρισμένες ποσότητες ἐξάγονταν στὸ ἐξωτερικὸ καὶ κυρίως στὴ Γερμανία. Τὸ μαλλὶ τῶν προβάτων χρησίμευε γιὰ τὴν κατασκευὴ διάφορων εἰδῶν ἱματισμοῦ, κουβερτῶν καὶ χαλιῶν. Τὰ ἄλογα χρησιμοποιούνταν γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν ἐμπορικῶν καραβανῶν καὶ θεωρούνταν ἀπὸ τὸν ντόπιον τουρκικὸ πληθυσμὸ καὶ τοὺς πλούσιους χριστιανοὺς ἀπαραίτητη πολυτέλεια. Οἱ τιμὲς τοὺς κυμαίνονταν ἀπὸ 400-6.000 πιάστρα³.

Μεγάλες ποσότητες πεστρόφων, χελιῶν καὶ κυπρίνων ἀλιεύονταν κάθε χρόνο στὶς λίμνες τῆς Ἀχρίδας καὶ τῆς Καστοριάς, ἀλλὰ καὶ σὲ διάφορους ποταμοὺς τοῦ πασαλικιού Μοναστηρίου. Πολὺ πλούσια ἦταν ἐπίσης καὶ ἡ ἀλιεία τῶν βδελλῶν, οἱ ὁποῖες πουλιοῦνταν στοὺς τόπους παραγωγῆς 70 πιάστρα τὴν ὀκά, στὴ Θεσσαλονίκη γύρω στὰ 100 πιάστρα καὶ στὴ Μασσαλία περίπου 140. Τὸ δικαίωμα συλλογῆς καὶ ἐμπορίας τῶν χελωνῶν εἶχε νοικιάσει στὰ 1856 ἡ ντόπια τουρκικὴ κυβέρνησις γιὰ 8.000 πιάστρα. Κάθε

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 95-97.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 98.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 99-101.

χρόνο 1-2 πλοία φορτωμένα με χελώνες απέπλεαν από το Δυρράχιο και κατευθύνονταν στην Τεργέστη¹.

β'. Ο προσδιορισμός του συνολικού όγκου των εμπορικών συναλλαγών του πασαλίκιου Μοναστηρίου με τα γειτονικά πασαλίκια, δηλαδή του Σκούταρι, των Σκοπίων, της Νίς, των Ίωαννίνων, της Λάρισας και της Θεσσαλονίκης, ήταν ιδιαίτερα δυσχερής αφού προϋπόθετε έμπεριστατωμένες επιτόπιες έρευνες και ανάλογες ποσοτικές μετρήσεις. Ήταν όμως δυνατό να υπολογιστεί κατά προσέγγιση το ύψος των εμπορικών συναλλαγών του πασαλίκιου Μοναστηρίου στον τομέα του εξωτερικού εμπορίου².

Στά 1855 πραγματοποιήθηκαν στον τομέα του εισαγωγικού εμπορίου συναλλαγές ύψους 21.085.900 φράγκων. Από το συνολικό αυτό ποσό διάφορα προϊόντα, βαμβακερά, άποικιακά, είδη πολυτελείας, σίδηρο, χαλκός, συνολικής αξίας 2.705.800 φράγκων έφθασαν στο πασαλίκι του Μοναστηρίου μέσω Δυρραχίου. Παρόμοια προϊόντα αξίας 18.380.100 φράγκων εισάγονταν βασικά από τη Θεσσαλονίκη και σε πολύ μικρότερες ποσότητες από τα Βελεσά μέσω Βελιγραδίου και Γερμανίας, από τη Λάρισα και τα Ίωαννίνα³.

Την ίδια χρονιά, δηλαδή στα 1855, έγινε απ' το πασαλίκι του Μοναστηρίου εξαγωγή μεγάλων ποσοτήτων δημητριακών, ξυλείας, βδελλών, δερμάτων, κτηνών, καπνού συνολικής αξίας 18.851.500 φράγκων. Από το ποσό αυτό διάφορα προϊόντα αξίας 2.024.400 φράγκων εξαγονταν από το λιμάνι του Δυρραχίου και άλλα αξίας 16.827.100 φρ. κυρίως μέσω Θεσσαλονίκης και κατά δευτερεύοντα λόγο μέσω Βελεσών-Βελιγραδίου, Λάρισας και Ίωαννίνων⁴.

Η αξία του συνολικού εξωτερικού εμπορίου υπολογίστηκε στα 1855 περίπου σε 40.000.000 φράγκα. Στον τομέα του εισαγωγικού εμπορίου την πρώτη θέση κατείχε βέβαια η Άγγλία, ή όποια διατηρούσε στα μέσα του 19ου αιώνα την απόλυτη υπεροχή στη μαζική έκμηχανισμένη παραγωγή και στο διεθνές εμπόριο και είχε κατακλύσει το μακεδονικό και γενικότερα τον όθωμανικό χώρο με βαμβακερά υφάσματα⁵. Στον τομέα όμως του διαμετακομιστικού εμπορίου ή Αυστρία υπερείχε σημαντικά, εφόσον τεράστιες

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 102.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 117. Βλ. αναλυτικά στού Lewis Farley, The Resources of Turkey, London 1863, σσ. 146-148.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 120.

4. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 121.

5. Κ. Βακαλόπουλου, έ.ά., σσ. 17-18, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. και αναλυτικά στού Lewis Farley, The Resources of Turkey, σ. 143, όπου και πίνακας των άγγλικών εξαγωγών στα 1856 στο βιλαέτι Μοναστηρίου.

ποσότητες των εξαγομένων εμπορευμάτων από τη Θεσσαλονίκη και το Δυρράχιο κατευθύνονταν πρώτα στην Τεργέστη και από εκεί προωθούνταν στον προορισμό τους¹.

γ'. Στο λιμάνι του Δυρραχίου η εξέλιξη της ναυσιπλοίας εμφάνισε στα 1855 αίσθητη πρόοδο με την παρουσία 815 ιστιοφόρων και ατμοπλοίων συνολικής χωρητικότητας 45.245 τόνων. Πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι από τα παραπάνω δεδομένα μόνο το 60 % περίπου της συνολικής χωρητικότητας των πλοίων κάλυπτε η Αυστρία, ή όποια κατείχε αναμφισβήτητα τα πρωτεΐα².

Κίνηση της ναυσιπλοίας στο λιμάνι του Δυρραχίου στα 1855³

¹ Εθνικότητα πλοίων	αριθμός ιστιοφόρων	χωρητικότητα σε τόνους	αριθμός ατμοπλοίων	χωρητικότητα σε τόνους
Τουρκικά	281	10.406		
Αυστριακά	131	6.184	83	19.953
Έπτανησιακά	263	5.012		
Έλληνικά	28	1.690		
διάφορα	29	2.000		

δ'. Στα μέσα του 19ου αιώνα ζούσαν συνολικά στο Μοναστήρι περίπου 116 έμποροι, οι όποιοι διακρίνονταν σε τρεις κατηγορίες ανάλογα βέβαια με το ύψος των κεφαλαίων που διέθεταν και το σύνολο των έμπορικων συναλλαγών τους. 'Ανάμεσα σ' αυτούς δεν συγκαταλέγονται βέβαια οι πολυάριθμοι δανειστές, κερδοσκόποι, τραπεζίτες και τοκογλύφοι, οι όποιοι είχαν πλουτίσει χρησιμοποιώντας διάφορα ύποπτα μέσα⁴. Οι πλουσιότεροι τραπεζίτες του Μοναστηρίου, γύρω στους 8, διέθεταν κεφάλαιο 100.000-900.000 φράγκα. Οι υπόλοιποι, ανάμεσα στους όποιους και άρκετοι Έβραιοι, ήταν περίπου 10 και δάνειζαν με ένέχειρο⁵. Η τοκογλυφική δραστηριότητα των τραπεζιτών του πασαλικιού Μοναστηρίου δημιουργούσε πολλές φο-

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 121.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 126.

3. Πρβλ. παρόμοιο πίνακα, αλλά για το 1858, στο L. Farley, The Resources of Turkey, σ. 146.

4. Το φαινόμενο της τοκογλυφίας στο μακεδονικό χώρο κατά το β' μισό του 19ου αιώνα έρευνά ο Krste Bitovski στη μελέτη του, Za liharshtvoto vo Makedonija vo vtorata polovina na XIX vek, «Glasnik» 14, 2-3 (1970) 113-127.

5. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 117.

ρὲς ἀναστατώσεις στὶς ἐμπορικὲς πράξεις μὲ τὶς ἀπότομες συναλλαγματικὲς διακυμάνσεις, τὶς ὁποῖες ὑπαγόρευαν οἱ ἴδιοι, φυσικὰ ἀνάλογα μὲ τὰ προσωπικὰ οἰκονομικὰ συμφέροντά τους¹.

Ἡ πρώτη κατηγορία τῶν ἐμπόρων τοῦ Μοναστηρίου περιελάμβανε 13 ἐπιχειρηματίες, οἱ ὅποιοι πραγματοποιοῦσαν διάφορες συναλλαγές, ποὺ κυμαίνονταν ἀπὸ 1.000.000-2.000.000 φράγκα. Οἱ ἔμποροι αὐτοὶ εἶχαν στενὲς ἐπαφὲς μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη, τὴν Κωνσταντινούπολη, τὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες καὶ τὴν Ἀσία. Διατηροῦσαν ἐπίσης ἐμπορικὰ ὑποκαταστήματα μὲ τοὺς ἀντιπροσώπους τους στὴ Γερμανία, στὴ Βιέννη, στὴν Πέστη καὶ στὴν Ἀγγλία, ὅπου ὑπῆρχαν 5. Μόνο ἓνας ἐμπορικὸς οἶκος, τοῦ Μπέστα, εἶχε ἀπευθείας σχέσεις μὲ τὴ Γαλλία καὶ συγκεκριμένα μὲ τὴ Μασσαλία².

Τὸ ὕψος τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν τῶν ἐμπόρων, ποὺ ἀνῆκαν στὴ δευτέρη κατηγορία, κυμαίνονταν ἀπὸ 100.000-500.000 φράγκα. Οἱ ἔμποροι τῆς τρίτης κατηγορίας, γύρω στοὺς 80, εἶχαν στενὲς ἐμπορικὲς ἐπαφὲς μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ ὕψος τῶν ἐμπορικῶν πράξεών τους ἔφθανε τὰ 100.000 φράγκα³.

Στὴν Κοριτσά, στὴν Καστοριά, στὴ Σιάτιστα καὶ στὴν Κλεισούρα ὑπῆρχαν 7-8 ἔμποροι, ποὺ ἀνῆκαν στὴν πρώτη κατηγορία καὶ ἄλλοι 20 στὴ δευτέρη. Στὰ Βελεσά καὶ στὸν Περλεπὲ ζοῦσαν 33 ἔμποροι τῆς πρώτης κατηγορίας καὶ 20 τῆς δευτέρης. Στὸ Ἐλβασάν, στὰ Τίρανα, στὴν Καβάγια καὶ ἰδιαίτερα στὸ Δυρράχιο ὑπῆρχαν ἐπίσης πολυάριθμοι ἐμπορικοὶ οἶκοι. Ἡ Ἀχρίδα εἶχε γύρω στοὺς 15 ἐμπόρους πρώτης κατηγορίας, οἱ ὅποιοι πραγματοποιοῦσαν ἐμπορικὲς συναλλαγὲς ὕψους 30.000-100.000 φράγκων καὶ 20 β' κατηγορίας. Στὴν Ἀχρίδα ἔδρευε ὁ σημαντικὸς ἐλληνικὸς ἐμπορικὸς οἶκος τῶν ἀδελφῶν Ρόμπη, ποὺ εἶχε ἰδρυθεῖ στὰ 1853 ἀπὸ τοὺς Ἀγγελή, Ἀναστάσιο, Κωνσταντῖνο, Ἰωακείμ, Δημήτριο, Νικόλαο, Ναοὺμ, Εὐθύμιο καὶ Στέφανο Ρόμπη⁴.

9. Βιοτεχνία καὶ βιομηχανία. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ πρῶτες καπιταλιστικὲς σχέσεις ἐμφανίζονται στὴ Μακεδονία στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἐντείνονται ἰδιαίτερα κατὰ τὴν περίοδο 1850-1870 μὲ τὴν ἀκμὴ ὁρισμένων κέντρων βιομηχανικῆς παραγωγῆς, ὅπως τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν Γενιτσῶν, τῆς Ἑδεσσας, τοῦ Νευροκοπίου, τῆς Ἀχρίδας, τῆς Καστο-

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 125.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 128.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 118.

4. Βλ. σχετικὰ τὴ μελέτη τοῦ Hristo Andonov, Poljanski, Eden trgovski dogovor od 1853 goden sklužen vo Ohrid, «Glasnik» 14(1970) 135-142.

ριάς, των Βελεσών και του Περλεπέ¹. Πραγματικά την εποχή εκείνη στο πασαλίκι του Μοναστηρίου, όπως αποδεικνύεται και από τα πλούσια αρχειακά στοιχεία του υπομνήματος, ο τομέας της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας ήταν αρκετά ανεπτυγμένος, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι υπήρχαν συγκροτημένες βιομηχανικές μονάδες σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά δεδομένα².

Στον τομέα της βιοτεχνίας οι χωρικοί κάλυπταν τις οικιακές τους ανάγκες με την κατασκευή μαγειρικών σκευών, διαφόρων ύφασμάτων και αμπάδων. Οι αμπάδες διακρίνονταν στο εμπόριο σε *σκύτες*, *χαρακιές* και *σαμαροσκούτες*. Ιδιαίτερη ανάπτυξη παρουσίαζε ακόμη και ο εμπορευματικός τομέας των φλοκατών. Μετά το 1854 πραγματοποιήθηκαν μεγάλες εξαγωγές φλοκατών στον αγγλικό στρατό αξίας 200.000-300.000 πιάστρων. Στους καζάδες του Έλβασάν, της Κοζάνης, στην περιοχή Μοναστηρίου και κυρίως στο Μεγάροβο παράγονταν ωραιότερες μάλλινες κουβέρτες, οι οποίες ζύγιζαν 15-16 οκάδες ή μία και κόστιζαν 20-22 πιάστρα την οκά. Η κατασκευή των χαλιών απασχολούσε μεγάλο αριθμό εργατικών χεριών, μολοντί δεν υπήρχαν ειδικά εργαστήρια στον τομέα αυτό. Στην επαρχία Μοναστηρίου υπήρχαν επίσης διάφορα εργαστήρια για την απόσταξη του ρακιού, του οποίου η καθημερινή κατανάλωση υπολογιζόταν σε 5.000 λίτρα³.

Στο βιομηχανικό τομέα του πασαλίκιου Μοναστηρίου ιδιαίτερη ανάπτυξη παρουσίαζαν τα βυρσοδεψεία και τα πολυάριθμα εργαστήρια επεξεργασίας γουνών και δερμάτων της Άχρίδας, της Καστοριάς, των Βελεσών, που έζηγαν μεγάλες ποσότητες στο εξωτερικό. Μόνο από την Άχριδα εξαγόταν ετήσια εμπορεύματα αξίας 6.000.000 πιάστρων και από την Καστοριά αξίας 3.000.000 πιάστρων. Άξιοσημείωτα επίσης υπήρξαν τα εργαστήρια δερμάτων σαμαριών της Κοζάνης, το προϊόν των οποίων προοριζόταν για εσωτερική κατανάλωση, τα υποδηματοποιεία της Σιάτιστας (10 εργαστήρια), τα εργαστήρια κατασκευής όπλων και μαχαιρικών του Έλβασάν, των Τυράνων, της Δίβρας οι πυριτιδαποθήκες της περιοχής του Μάτ τα έλαιοτριβεία, τα μεταξοσκωληκοτροφεία και τα βαμβακοτροφεία των Τι-

1. D e s a M i l j o v s k a, Ekonomski osnovi društvene strukture Makedonski gradovi i drugoj polovini XIX veku, «Godisen Zbornik» 15(1963) 115-120, K. Β α κ α λ ο π ο ύ λ ο υ, Οικονομική λειτουργία, σσ. 36-37.

2. Την εξελικτική βιομηχανοποίηση του μακεδονικού χώρου κατά το β' μισό του 19ου αιώνα εξετάζει ο L a z a r S o k o l o v στη μελέτη του Preduslovite za razvitokot na industrijata vo Makedonija od vtorata polovina na XIX vek do 1912 godina, «Glasnik», I, τεύχος 2(1957) 53-80.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 105.

ράνων, τὰ χαλκουργεῖα τοῦ Περλεπέ, καὶ τὰ ἀποξηραντήρια καπνοῦ τῆς Φλώρινας, τῶν Βελεσῶν καὶ τοῦ Περλεπέ¹.

10. Τὰ ἐσνάφια τῆς πόλης τοῦ Μοναστηρίου στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα. α'. Στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ὑπῆρχαν στὴν πόλη τοῦ Μοναστηρίου 69 χριστιανικὲς καὶ μουσουλμανικὲς συντεχνίες καὶ 1547 ἐργαστήρια καὶ καταστήματα, ποὺ ἦταν συγκεντρωμένα στὸ χῶρο τῆς ἐμποροπανήγυρης τῆς πρωτεύουσας τοῦ πασαλικοῦ. Κοντὰ σ' αὐτὰ τὰ 1547 ἐργαστήρια καὶ καταστήματα θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα 78, ποὺ ἦταν ἀνεξάρτητα, 50 ἀκόμη μικρὲς βιοτεχνίες, τῶν ὁποίων οἱ ἐκπρόσωποι, χρυσοχόοι, χύτες, μαχαιροποιοί, χαράκτες πετρῶν καὶ μετάλλων, εἶχαν ἀναλάβει πολὺ ἀξιόλογη δραστηριότητα καὶ ἄλλοι 20, κυρίως ἐμποροὶ σπίρτων, ρακοςυλλέκτες καὶ μεταπωλητές. Οἱ ἐκπρόσωποι τῶν 328 αὐτῶν ἐργαστηρίων καὶ καταστημάτων δὲν ἦταν ὀργανωμένοι σὲ συντεχνίες². Συνολικὰ λοιπὸν ὑπῆρχαν στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα στὴν πόλη τοῦ Μοναστηρίου 1875 ἐργαστήρια καὶ καταστήματα³.

Ἐπὶ τὰ 69 συνολικὰ ἐσνάφια, 41 ἦταν χριστιανικά, 19 τουρκικά καὶ 9 ἐβραϊκά. Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ὀρισμένες συντεχνίες, στίς ὁποῖες ἦταν συσσωματωμένοι χριστιανοὶ καὶ Τοῦρκοι μὲ ἀντιπροσωπευτικὸ πρόεδρο, ποὺ ἐκπροσωποῦσε τὴν πλειοψηφία. Τὰ μέλη τῶν ἐснаφιών ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ διεκπεραίωση διαφόρων θεμάτων, ποὺ ἀφοροῦσαν τὸ διακανονισμὸ τῶν τρεχουσῶν τιμῶν, τὴν πρόσληψη τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, τὴν εἰσδοχὴ νέων μελῶν, τὴν πληρωμὴ ἐνὸς φορολογικοῦ τέλους καὶ ἄλλων⁴.

Στὰ ἐσνάφια τῶν διαφόρων εἰδῶν διατροφῆς συγκαταλέγονται οἱ συντεχνίες τῶν μυλεργατῶν, τῶν ἀλευροποιῶν, τῶν ψωμάδων, τῶν κρεοπώληδων, τῶν ἀλιέων, τῶν λαχανοπώληδων, τῶν μπακάληδων-ὀπωροπώληδων, τῶν στραγαλατζήδων, τῶν κρασεμπόρων, τῶν ξενοδόχων, καὶ ἰδιοκτητῶν τῶν χανιῶν, τῶν μαγεύρων, τῶν καφετζήδων, τῶν ζαχαροπλαστῶν, τῶν γιανταρτζήδων, χαλβατζήδων καὶ παγωτατζήδων καὶ τῶν ἐμπόρων κριθαριοῦ καὶ βρώμης.

Οἱ συντεχνίες τῶν βιοτεχνικῶν εἰδῶν περιελάμβαναν τοὺς ξάντες τοῦ

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 115.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 114. Πρβλ. N. Sotirovski, Izveštaji francuskih konzula o Bitolju, σ. 119.

3. Ἀνάλογος ἀριθμὸς περίπου ἐργαστηρίων καὶ καταστημάτων μνημονεύεται στὸ Μοναστήρι κατὰ τὴ δεκαετία 1830-1840 (Krste Bitoski, Prilog kon proizuvanjeto na bitolskite esnafi i nivnata opstestvena uloga vo XIX. vek., «Glasnik» 10)1966) 137-163, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Στις σσ. 153-156 ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὴ λειτουργία καὶ στὴ δραστηριότητα τῶν συντεχνιῶν τοῦ Μοναστηρίου στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα).

4. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 107.

βαμβακίου, τούς ύφαντάδες, τούς πιλοποιούς, τούς μογιατζήδες, τούς ραφτάδες, τούς κεντητές, τούς σιριτοποιούς, τούς γουναράδες, τούς βυρσοδέφες, τούς σελοποιούς και τούς τσαρουχάδες.

Τὰ ἐσνάφια, πού ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν ἐπεξεργασία τῶν μετάλλων, ἦταν οἱ χρυσοχόοι, οἱ χαλκάδες, οἱ σιδεράδες, οἱ κλειδαράδες, οἱ πεταλωτήδες, οἱ καλαϊτζήδες, οἱ τενεκετζήδες, οἱ λαναράδες, οἱ κατασκευαστὲς μικρῶν κουδουνιῶν καὶ οἱ τουφεξήδες.

Ξεχωριστὴ κατηγορία ἀποτελοῦσαν οἱ συντεχνίες τῶν παπλωματάδων, τῶν κατασκευαστῶν σακιῶν καὶ ἱμάντων, τῶν σχοινοπώληδων, τῶν σαμαράδων, τῶν μαραγκῶν-ξυλουργῶν, τῶν κατασκευαστῶν δερματίνων εἰδῶν, καρεκλοποιῶν, τῶν βαρελοποιῶν, τῶν κεραμοποιῶν, κεραμιδάδων, τῶν φαρμακεμπόρων, τῶν κηροποιῶν, τῶν καπνεμπόρων, τῶν ξυλεμπόρων, καρβουνεμπόρων, ἀσβεστεμπόρων, τῶν κουρέων καὶ τῶν πλανοδιῶν ἐμπόρων.

β'. *Ἐσνάφια εἰδῶν διατροφῆς.* Ἡ συντεχνία τῶν μυλεργατῶν ἀπαρτιζόταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ χριστιανούς, πού διέθεταν συνολικὰ 23 ἐργαστήρια. Τὸ ἐσνάφι τῶν ἀλευροποιῶν ἀποτελοῦσαν ὀρισμένοι χριστιανοὶ μὲ 5 ἐργαστήρια καὶ Ἑβραῖοι μὲ 10. Οἱ ἄρτοποιοὶ διακρίνονταν σὲ δύο κατηγορίες. Στὴν πρώτη ἀνῆκαν χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι διέθεταν 13 ἐργαστήρια παρασκευῆς ψωμιοῦ κάθε εἶδους καὶ στὴ δευτέρη πάλι χριστιανοὶ (οἱ σιμιτζήδες) μὲ 62 ἐργαστήρια, ὅπου παρασκευάζονταν κοινὰ ψωμιά, πού πουλιοῦνταν στοὺς δρόμους. Στὸ ἐσνάφι τῶν κρεοπώληδων συμμετεῖχαν χριστιανοὶ μὲ 11 καταστήματα καὶ Ἑβραῖοι μὲ 7. Ὑπῆρχαν ὅμως ἀκόμη καὶ πολλοὶ Τούρκοι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦταν ἐνσωματωμένοι στὴ συντεχνία αὐτή. Ἡ συντεχνία τῶν ἀλιέων περιελάμβανε χριστιανούς, πού εἶχαν 9 καταστήματα. Οἱ λαχανοπώληδες ἦταν ἀποκλειστικὰ χριστιανοὶ καὶ εἶχαν 86 καταστήματα. Οἱ μπακάληδες-ὀπωροπώληδες ἀντιπροσωπεύονταν ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο μὲ 100 περίπου καταστήματα καὶ ἀπὸ τὸ ἐβραϊκὸ μὲ 20. Ὑπῆρχαν ἀκόμη καὶ 13 καταστήματα διαφόρων Τούρκων καὶ «προστατευομένων», οἱ ὁποῖοι δὲν ἦταν ὀργανωμένοι στὸ ἐσνάφι τῶν μπακάληδων. Οἱ στραγαλατζήδες ἦταν χριστιανοὶ καὶ εἶχαν 19 καταστήματα.

Οἱ κρασέμποροι, πού ἦταν παράλληλα καὶ παραγωγοί, ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπὸ χριστιανούς καὶ διέθεταν συνολικὰ 153 ἐργαστήρια. Ὑπῆρχαν ἀκόμη καὶ ἄλλα 11 μαγαζιά, τῶν ὁποίων οἱ ἐκπρόσωποι ἦταν ἀνεξάρτητοι. Οἱ ξενοδόχοι καὶ οἱ ἰδιοκτήτες τῶν χανιῶν ἦταν χριστιανοὶ καὶ Τούρκοι μὲ Τούρκο πρόεδρο καὶ χριστιανούς ἐπιτρόπους. Οἱ μάγειροι ἦταν ἀποκλειστικὰ Τούρκοι καὶ εἶχαν 13 καταστήματα, πού βρίσκονταν στὸ κέντρο τῆς πόλης τοῦ Μοναστηρίου. Οἱ καφετζήδες ἐκπροσωποῦνταν ἀπὸ Τούρκους καὶ χριστιανούς, πού διέθεταν συνολικὰ 29 καταστήματα. Παρόμοια ἐθνολογικὴ σύνθεση ἐπικρατοῦσε καὶ στὴ συντεχνία τῶν ζαχαροπλαστῶν, ἀλ-

λά αὐτοὶ εἶχαν χριστιανὸν πρόεδρο. Τὰ ζαχαροπλαστεῖα τοῦ Μοναστηρίου ἦταν πολλὰ καὶ τὰ ἐπισκεπτόταν καθημερινὰ πλῆθος κόσμου. Οἱ γιαουρτζήδες, οἱ χαλβατζήδες καὶ οἱ παγωτατζήδες ἦταν Τούρκοι καὶ χριστιανοὶ καὶ διέθεταν πέντε καταστήματα. Χριστιανοὶ καὶ Ἑβραῖοι ἦταν οἱ ἔμποροι κριθαριοῦ καὶ βρώμης. Οἱ πρῶτοι εἶχαν 20 καταστήματα καὶ οἱ δεῦτεροι 18¹.

γ'. *Ἐσνάφια βιοτεχνικῶν εἰδῶν*. Οἱ ξάντες τοῦ βαμβακιοῦ ἦταν χριστιανοί, ἐργάζονταν κυρίως γιὰ τοὺς ὑφαντάδες καὶ εἶχαν 10 ἐργαστήρια. Οἱ ὑφαντάδες ἦταν ἐπίσης χριστιανοὶ μὲ 3 ἐργαστήρια, ὅπως καὶ οἱ πιλοποιοί, οἱ ὁποῖοι κατασκεύαζαν στὰ 6 ἐργαστήριά τους μεγάλες ποσότητες φρεσιῶν. Ἡ χριστιανικὴ συντεχνία τῶν μπογιατζήδων ἀριθμοῦσε πολυάριθμα μέλη, τὰ ὁποῖα διέθεταν περίπου 40 ἐργαστήρια. Οἱ βαφικὲς ὕλες ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ἦταν ντόπιες, ἀλλὰ καὶ ξένες.

Τὸ σημαντικότερο ἐσνάφι τοῦ Μοναστηρίου στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργαστηρίων (γύρω στὰ 186, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 113 ἀνῆκαν σὲ χριστιανοὺς καὶ 73 σὲ Εὐρωπαίους) καὶ τοῦ ἀπασχολούμενου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ (γύρω στὰ 1.000 ἄτομα), ἀλλὰ κυρίως ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὸν κύκλο τῶν ἐργασιῶν τους, ἀνήκει ἀναμφισβήτητα στοὺς ραφτάδες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀναλάβει ἀξιόλογη ἐμπορικὴ δραστηριότητα σὲ ὁλόκληρη τὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν Ἀσία. Τὰ ἐτοιμα ἐνδύματα τοῦ Μοναστηρίου ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο ἑνὸς πολλῷ ἀνεπτυγμένου ἐμπορίου, εἶχαν μεγάλη διάδοση καὶ ἦταν δυνατό νὰ τὰ συναντήσῃ κανεὶς σ' ὅλες τὶς ὀθωμανικὲς ἀγορὲς. Κάθε ἐργαστήριο ἀποκόμιζε καθαρὸ ἐτήσιο κέρδος γύρω στὰ 22.500 πιάστρα. Μόνο τὸ κόστος τῆς ἐνδυσσης τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων τῆς Ρούμελης ἔφθανε κάθε χρόνο τὰ 6-7 ἑκατομμύρια πιάστρα. Σημαντικὲς παραγγελίες γερμανικῶν ἐρίων πραγματοποιοῦνταν στὸ Μοναστήρι, τὰ ὁποῖα προορίζονταν γιὰ τὶς ἐνδυμασίες τῶν Τούρκων καὶ τῶν χριστιανῶν. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ὑπῆρχαν καὶ πολυάριθμοι Εὐρωπαῖοι ράπτες, οἱ ὁποῖοι ὁμως δὲν ἦταν ὀργανωμένοι σὲ συντεχνίες.

Ἡ συντεχνία τῶν κεντητῶν ἀποτελοῦνταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ χριστιανούς, ποὺ διέθεταν συνολικὰ 10 ἐργαστήρια, σὲ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐργάζονταν περίπου δύο κεντητές. Οἱ κεντητές τοῦ Μοναστηρίου συνεργάζονταν στενὰ μὲ τοὺς ράπτες καὶ κατασκεύαζαν χρυσοποικίλτα καὶ μεταξωτὰ ὑφάσματα. Ἐνῶ κάποτε τὰ Γιάννινα εἶχαν τὰ πρωτεῖα στὸν τομέα τῶν κεντητῶν ὑφασμάτων², ἀργότερα τὰ κεντητὰ τοῦ Μοναστηρίου ἀπέκτησαν μεγάλη φήμη, ἐπειδὴ ἦταν πιὸ στερεὰ καὶ τὰ προτιμοῦσαν περισσότεροι. Στὸ

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 107-108.

2. Πρβλ. καὶ A. V i q u e s n e l, Voyage dans la Turquie d'Europe, τ. 1, σ. 299.

Μοναστήρι οι κεντητές έτοιμαζαν ωραιότατες γυναικείες και άνδρικές ενδυμασίες που κόστιζαν περίπου 4.000 πιάστρα και είχαν ιδιαίτερη ζήτηση σε όλόκληρη την όθωμανική επικράτεια. Μεγάλες ποσότητες στέλλονταν επίσης στις έμποροπανηγύρεις του πασαλικιού Μοναστηρίου. Κατά προσέγγιση ήταν δυνατό να υπολογιστεί το χρόνο σε 20.000 πιάστρα ο τζίρος των έμπορικων συναλλαγών κάθε εργαστηρίου.

Στόν τομέα της σιριτοποιίας, που άπασχολούσε κυρίως τουρκικό πληθυσμό, υπήρχαν συνολικά 28 εργαστήρια. Θεωρούνταν ένα από τα έπικερδέστερα επαγγέλματα και οι Τούρκοι σιριτοποιοί είχαν άναπτύξει άξιόλογη δραστηριότητα. Τα σιρίτια του Μοναστηρίου εξάγονταν και στα γειτονικά πασαλίκια. Άλλα 21 εργαστήρια διέθεταν και οι Έβραιοι του Μοναστηρίου, οι όποιοι διοχέτευαν στο έμπόριο προϊόντα δεύτερης ποιότητας που είχαν όμως άρκετη πέραση¹.

Η χριστιανική συντεχνία των γουναράδων του Μοναστηρίου διέθετε 25 εργαστήρια, στα όποια έπεξεργάζονταν γούνες, που προορίζονταν να καλύψουν την έσωτερική κατανάλωση, αλλά και για εξαγωγή, σε όλόκληρη την όθωμανική επικράτεια και στο έξωτερικό. Μεγάλες ποσότητες δερμάτων εισάγονταν από τη Γερμανία. Φημισμένες ήταν οι γούνες του Μοναστηρίου από άλεπου.

Σε έπτά εργαστήρια έπεξεργάζονταν οι χριστιανοί βυρσοδέψες του Μοναστηρίου τα διάφορα δέρματα, τα όποια προόριζαν για εξαγωγή, αλλά και για έσωτερική κατανάλωση. Οι ίδιοι έφτιαχναν επίσης γούνες και από προβατίσια δέρματα. Οι χριστιανοί ύποδηματοποιοί (τσαγκάρηδες) του Μοναστηρίου διέθεταν συνολικά 61 εργαστήρια και οι Εύρωπαοί 13. Όσοι κατασκεύαζαν πέδιλα, ήταν ένσωματωμένοι στο ίδιο έσνάφι με τους σελοποιούς. Ήταν άποκλειστικά Τούρκοι και διέθεταν συνολικά 13 εργαστήρια.

Οι χριστιανοί τσαρουχάδες του Μοναστηρίου άπασχολούνταν σε 10 εργαστήρια και οι Έβραιοι σε άλλα 10. Το δικαίωμα κατασκευής των τσαρουχιών πουλιόταν κάθε χρόνο από τη ντόπια τουρκική κυβέρνηση για 500 πιάστρα².

δ'. *Έσνάφια έπεξεργασίας μετάλλων.* Το Μοναστήρι φημιζόταν για τα φιλιγκράμ του με άσήμι και χρυσό. Έδω κατασκευάζονταν τα ζάρφ για τα φλυτζάνια του καφέ, το πίσω μέρος στους στρογγυλούς καθρέπτες του χειριού, λαβές για μαχαίρια, τεράστιες άγκράφες και άλλα³. Πραγματικά οι χρυσοχόοι του Μοναστηρίου ήταν ίκανότατοι και οι πιο επιδέξιοι εργάτες

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 109.

2. AMAE, Mémoires et Documents, τ. 115, f. 110.

3. Πρβλ. M. A. Walker, Διά της Μακεδονίας ως τις άλβανικές λίμνες, σ. 78.

προέρχονταν από το Κρούσοβο. Οί χριστιανοί χρυσοχόοι διέθεταν 26 εργαστήρια και οί Έβραιοί 4. Ή συντεχνία τών χαλκάδων ήταν αποκλειστικά χριστιανική και στά 20 εργαστήριά της απασχολούνταν πολλοί Διβραίοι και Τσιγγάνοι εργάτες. Μεικτή, χριστιανική και τουρκική, ήταν ή συντεχνία τών σιδεράδων και τών κλειδαράδων, οί όποιοι είχαν συνολικά 19 εργαστήρια. Ξεχωριστό έσνάφι αποτελούσαν οί πεταλωτήδες ή άλμπάνηδες, πού έκαμαν και τόν έμπειρικό κτηνίατρο· ήταν Τούρκοι και διέθεταν 28 εργαστήρια¹.

Ή συντεχνία τών καλαϊτζήδων περιελάμβανε τουρκικό και χριστιανικό πληθυσμό. Είχε 7 εργαστήρια μέ επικεφαλής Τούρκο πρόεδρο. Οί λευκοσιδηρουργοί ήταν Έβραιοί μέ 10 συνολικά εργαστήρια. Οί λαναράδες ήταν χριστιανοί και είχαν 4 εργαστήρια. Όσοι κατασκεύαζαν μικρά κουδούνια γιά τά άλλα, και τά πρόβατα, αποτελούσαν ξεχωριστή συντεχνία και διέθεταν 4 εργαστήρια. Άς σημειωθεί ότι ή χρήση τών κουδουνιών στίς πόρτες και τά σπίτια του πασαλικιού Μοναστηρίου ήταν τήν εποχή εκείνη άγνωστη. Οί τουφεξήδες ήταν χριστιανοί μέ 6 εργαστήρια και Τούρκοι μέ 3. Προέρχονταν κυρίως από τίς επαρχίες Άχρίδας και Πρισρένης και θεωρούνταν ικανότατοι².

ε'. *Διάφορα άλλα έσνάφια*. Οί παπλωματάδες ύπηρξαν Τούρκοι (30 εργαστήρια) και χριστιανοί (6). Ήπειδή τά κρεβάτια ήταν άγνωστα στην περιοχή του πασαλικιού, ή χρήση τών στρωμάτων προοριζόταν αποκλειστικά γιά τή διακόσμηση τών ντιβανιών σέ κάθε χριστιανικό ή τουρκικό σπίτι. Ίδιαίτερα κερδοφόρο θεωρούνταν τó έπάγγελμα τών κατασκευαστών σακιών και ίμάντων, πού άνηκε στους χριστιανούς, οί όποιοι διέθεταν 6 εργαστήρια. Οί σχοινοποιοί ήταν επίσης χριστιανοί και είχαν 6 εργαστήρια. Σημαντική ήταν ή έμπορική παραγωγή τών σαμαράδων πού ήταν χριστιανοί και εργάζονταν σέ 16 εργαστήρια. Οί σελοποιοί ήταν αποκλειστικά Τούρκοι, οί όποιοι απασχολούνταν σέ 52 συνολικά εργαστήρια. Οί μαραγκοί-ξυλουργοί ήταν χριστιανοί και διέθεταν 27 εργαστήρια. Ή τέχνη τής ξυλουργικής ήταν έλάχιστα άνεπτυγμένη στο πασάλικι του Μοναστηρίου, έπειδή ό άριθμός τών εργαλείων ήταν πολύ περιορισμένος και ή χρήση τών άλφαδιών ήταν σχεδόν άγνωστη. Χωριστό έσνάφι αποτελούσαν οί κατασκευαστές δερμάτινων ειδών, πού ήταν χριστιανοί και απασχολούνταν σέ 12 εργαστήρια³.

Ή συντεχνία τών καρεκλοποιών ήταν μεικτή. Αποτελούνταν από Τούρκους και χριστιανούς, είχε Τούρκο πρόεδρο και 16 εργαστήρια. Χωριστή

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 111.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 112.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 112.

συντεχνία άποτελοϋσαν οί τορνευτές τών άλλων ειδών, κυρίως Τούρκοι, οί όποιοί διέθεταν συνολικά 16 έργαστήρια. Ή χριστιανική συντεχνία τών βαρελοποιών διέθετε 8 έργαστήρια. Οί κεραμποιοί (κεραμιδάδες) ήταν χριστιανοί και άπασχολοϋνταν σέ 15 έργαστήρια. Τό έσνάφι τών φαρμακεμπόρων άπαρτιζόταν άπό Τούρκους και Έβραίους μέ 20 και 17 έργαστήρια αντίστοιχα. Οί κηροποιοί ήταν χριστιανοί και είχαν 7 έργαστήρια. Οί λαμπάδες ύπήρξαν τό μοναδικό μέσο φωτισμού τών πόλεων¹.

Οί καπνέμποροι, χριστιανοί, Τούρκοι και Έβραίοι, είχαν 27 έργαστήρια και έπεξεργάζονταν οί ίδιοι τίσ διάφορες ποιότητες του καπνού. Τό έσνάφι τών ξυλεμπόρων και καρβουνεμπόρων ήταν οργανωμένο σέ 20 έργαστήρια και άποτελοϋνταν άπό Τούρκους και χριστιανούς. Οί άσβεστοποιοί (άσβεστάδες) ήταν χριστιανοί και είχαν 4 έργαστήρια. Ή συντεχνία τών κουρέων ήταν μεικτή. Είχε μέλη Τούρκους και Έλληνες, πρόεδρο χριστιανό και 17 έργαστήρια. Τέλος, τό έσνάφι τών πλανοδίων έμπόρων διέθετε 34 άντιπροσωπευτικά γραφεία, στα όποία άπασχολοϋνταν συνολικά περίπου 850 άτομα².

στ'. Οί κτίστες του Μοναστηρίου δέν ήταν οργανωμένοι σέ ξεχωριστό έσνάφι. Τό έπάγγελμα τών κτιστών είχε διαφορετική δομή. Έτσι στο Μοναστήρι είχε διοριστεί ένας Τούρκος κυβερνητικός έπίτροπος, ό όποιος έπέβλεπε και συντόνιζε την εργασία τών εργολάβων, τών κανονικών κτιστών, τών ξυλουργών, τών πετράδων, τών ζωγράφων και τών γυψοποιών. Όσοι εργάτες-κτίστες, πού προέρχονταν άπό τη Δίβρα, την Κλεισούρα και άλλες όρεινές περιοχές του πασαλικιού, έπιθυμοϋσαν νά εργαστούν, έρχονταν σ' έπαφή μέ τούς έπικεφαλής τών διαφόρων ειδικοτήτων. Τότε εκείνοι ζητούσαν την έγκριση άπό τόν κυβερνητικό έπίτροπο. Όταν αυτοί έδιναν την έγκρισή τους, τότε οί εργάτες πλήρωναν ένα συγκεκριμένο ποσό. Άνάμεσα στο εργατικό δυναμικό τών κτιστών, οί όποιοι διακρίνονταν γιά την έπιδεξιότητά τους, οί πετράδες της Δίβρας ξεχώριζαν ιδιαίτερα γιά τη δεξιότητά τους³.

Στόν τομέα της ζωγραφικής και του σχεδίου έλάχιστοι πρόοδοι είχαν πραγματοποιηθεί στο πασαλίκι του Μοναστηρίου. Στη στρατιωτική σχολή του Μοναστηρίου οί μαθητές έπαιρναν μαθήματα ζωγραφικής. Στόν τομέα δμως της ξυλογλυπτικής ύπήρχαν σέ μερικά χωριά της Δίβρας όρισμένοι πολύ ίκανοί αυτοδίδακτοι ξυλογλύπτες⁴.

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 113.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 114.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 115.

4. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 116.

RÉSUMÉ

Constantin Ap. Vacalopoulos, La structure politique, sociale et économique du pachalique de Monastiri au milieu du XIXe siècle.

Un mémoire précieux conservé aujourd'hui aux Archives du Ministère des Affaires Etrangères à Paris et écrit par le consul Français de Monastiri en 1856, nous fournit des éléments historiques jusqu'à aujourd'hui inconnus sur l'état politique, social et économique du pachalique de Monastiri. Ce qui est particulièrement intéressant de constater ici est le rôle prédominant joué par les Grecs dans la région de Monastiri pendant cette époque au domaine économique et commercial du pachalique. La présence forte du potentiel hellénique aux divers corps de métiers de Monastiri et surtout aux plusieurs maisons commerciales dans toutes les villes importantes du pachalique est témoinnée d'une façon éclatante par l'auteur du mémoire.